

ERDÉLYI MÚZEUM

XIV. kötet.

1897.

II. füzet.

A román község, templom és ház Alsó-Fehér- megyében.

1. Előzmények.

Mielőtt az alsófehérmegyei román *község, templom és ház* leírását adnám, fontosnak és szükségesnek tartom azok eredete után kutatni.

Alakulása korszakában, sőt azután is igen hosszú ideig még, a román nép túlnyomó része pásztorkodással foglalkozott. Ezt a sok történelmi adat mellett bizonyítja az a körülmény is, hogy a román nyelv latin szókincse szegény, vagy legalább is nem oly gazdag, mint a milyen lehetne valamelyes kifejlett kultúra mellett. Hátramaradt jeljegyzések szerint a román nép zöme őshazájában a Balkántérszízigeten félnomád életet élt. A dárcziai kontinuitás álláspontján állók is csak azt mondják, hogy az Aurelián császár utáni időkben (a III-ik századtól kezdve) a védtelenül Dárcziában maradt lakosság a hegyek közé menekült, a hol szintén csak baromtenyésztéssel foglalkozhatott.

Csakhogy a míg az állítólag a hegyek közé menekült dárcziai románság társadalmáról, beléletéről s egyáltalában létezéséről semmit sem tudunk, addig a román nyelvnek, életnek balkáni létezéséről a VI-ik századtól kezdve számos adataink, bizonyítékaink vannak.

A románokról nálunk először II-ik András 1222-ki oklevelében tételik említés, a mikor a német lovagoknak tett adományában a király megengedi, hogy nem kell se maguknak, se embereiknek vámot fizetniök akár a székelyek, akár az oláhok földjén (per terram Blacorum) menjenek is keresztül. Második megemlézése a románságnak 1223-ban történik, midőn a király megerősíti azt az adományt is, melyet maga tett volt Kertz monostornak, eltávolítván róla a blacokat.

A király és pápa okleveleiben azontúl mind sűrűbben fordulnak elő az oláhok, a kik már a kúnok püspökségében is laknak (1234). Ezek ámbár keresztények, mégis külön szertartásokat követnek s olyanokat tesznek, a mik ellenkeznek a kereszténységgel. Megvetik a római egyházat s a szentségekért nem a kún püspökhöz, hanem a görög szertartású álpüspökökhöz folyamodnak. Azért IX-ik Gergely meghagyja a kún püspöknek, hogy nekik oláh nemzetbeli helyettest rendeljen, hogy ürügyük ne legyen schismaticus püspökhöz fordulni.¹

Hazai okleveleink helyneveiből arra az eredményre jutunk, hogy Erdély ethnographiai képe 1240-ig leginkább magyar; a magyar helységnevek után szám szerint a német helynevek következnek. A román helynevek Erdélyben akkortájt csekély számúak voltak, azok az ország legdélibb részén, Szombatfalván, a kertzi apátságban az Olt vidékén jelentkeztek. Gazdasági és tarsadalmi viszonyairól a románságnak nálunk 1240-ig, a tatár dúlásig, mit sem tudnak.²

A román község, templom és ház eredete után hazánkban tehát hiába kutatnánk.

A fennebb említett *blac* név, és az a tanúsítása az okleveleknek, hogy a XIII-ik századbéli románság görög szertartású álpüspökhöz folyamodtak, rávezetnek a nyomra.

Hol szedhette fel a románság a *vlach*, vagy *blach* nevet és hol erősödhetett meg annyira abban a vallásban, hogy a görög püspöktől megválni nem tudott?

A görögök a balkáni latinokat kezdetben *romaeusok*-nak (ῥωμαῖος) nevezték. Maga a románság magát *rumán* nak nevezi. A *blach*, *vlach* elnevezés tehát nem származik a görögöktől, valamint hogy a románság nyelvéből is hiányzik e szó. *Safarik* szerint a szlávok a keltákat legrégibb időktől fogva *vlakok*-nak nevezték, országukat pedig *Vlahy*-nak. Az ó-németben a vlach annyi, mint *idegen*, azután *italus*, *olasz*. A szó tehát inkább a germánoktól, jelesen a gótoktól származik, a mely latinul beszélőt, olaszt jelent. De az is bizonyos, hogy a vlach elnevezés legelőször a Balkánban jő iorgalomba, még pedig a szlávok megjelenése után. A vlach nevet a Balkánban a szlávok hozták közdivatba.

¹ Hunfalvy Pál: Oláhok története I. k. 262 laptól kezdve. — ² U. o.

Kiket neveztek a Balkánban e névvel?

I. Justinian korában (526—555) egy vulgaris, vagy köznapi nyelvnek alakulása indul meg a Balkántélszigeten, a mit Prokopius bizánci író tanúsít a felsorolt sok latinos hangzású helynévvel, a melyekben a casusok már értelmüket elvesztették. Theophylactos és Theophanes (VI-ik század) egy a Haemus hegyeiben lappangó csapatról tevén említést az ismert: *torna, torna fratre!* szöveget örökítették meg, jelezvén, hogy azok „*hazai nyelven*“ lettek elmondva. Csak igen későre jelenik meg a vlach, blach szó az irodalomban. Először Kedrenos bizánci írónál fordul elő 976 táján, felemlítvén, hogy a négy bolgár testvér Dávid, Mózes, Áron és Sámuel II-ik Basilios császár ellen fellázadván, Dávidot a Kostoria és Prespa közötti úton *blachok* (oláhok) ölték meg a „*Szép tölgyek*“ nevű helyen. Basilios császár támadását a bolgárság szive Štruma, Vardar, és Ochrida vidékek ellen intézé. Sámuel bolgár fejedelem a főútat *Kimpulungu* (román helynév) és Kleidion között erődítésekkel és gyepekkel teszi 1013. táján járhatatlanná. Negyven évig tartó háború után Basilios 1018-ban a bolgár hatalmat megsemmisíti, a bolgár egyház önállóságát három oklevéllel megerősíti; 1020-ban pedig *egész Bolgárország oláhjait az ochridai érsek alá rendeli*. Ezen császár idejében nem csak Bulgáriában, hanem a Pindos hegységben és Hellásban is tanyáztak oláhok. Basilios Kekaumenos *Niculiczát* Hellás kormányzójává és az ottani vlachok kormányzójává teszi. Ezt a kettős méltóságot Niculicza 964-től 983-ig viselte.

A bizánci írók feljegyezték, hogy *Nagy-Vlachia* (μεγάλη Βλαχία) Thessaliát, *Kis-Vlachia* (μικρά Βλαχία) Aetoliát és Akarnaniát, *Felső-Vlachia* (Ἄνωβλαχία) dél-keleti Epirost foglalta magában. Tudeliai Benjamin (1159—1173 között) Palesztinába utazván írja: »Zeutunnál kezdődik *Valachia*, melyeknek lakói hegyeken laknak . . . a nép *valachnak* nevezetik.«¹

A beözönlő szlávok a románságot a Balkánban találták s elnevezték *vlach*-nak. A többi balkáni népek, a görögök is felkapták a szót (Vlaszi, Βλάχοι), A szó, mely eredetileg római származásút jelentett, később *pásztort*, *parasztot* fejezett ki. Ez a jelentése a

¹ *Jirecek Konst. József*: A bolgárok története, N.-Beeskerek 1889, 204. l.

szónak az egész Balkánfélszigeten ma is. A szláv balladák sem értenek mást a *vlach* alatt, mint *pásztort*, *vlachinjica pásztorleány*.¹ A foglalkozás után az egész népet elnevezték vlachnak. Így a balkánfélszigeti vlachok alatt csak románt (oláht) lehet érteni.

Minden feljegyzés megegyezik abban, hogy a vlachság a Balkánfélszigeten a hegyeken lakott s a baromtenyésztés képezte legfőbb foglalkozását. A baromtenyésztés kis kereskedelmet is teremtett; a vlach eladta barmát; annak értékes produktumait, a bőrt, a gyapjút, a sajtot stb. »A baromtenyésztéssel — írja Miklosich — össze volt kötve a sajt készítés és a karaván kereskedés. Az oláh sajt régen a raguzaiaknál oly szerepet játszott, hogy az érecpénz mellett, mint fizetési eszközt is eltogadták. A *caseus*,³ *vlachescus* vagy *vlachiscus* ára (egy 1357-ki oklevél szerint *brinza* ⁴) a hatóságok által volt megállapítva.«²

Mint pásztor nép jobbára vándoréletet élt; esordái és juhnyájai után haladt a jobb legelők felé. Sokat prevarikált, a tulajdonjog iránti tisztelet nála kifejlődve a maga foglalkozásánál és a kultúra hiányánál fogva nem volt. Az egyes császárok különböző intézkedéseket tettek a prevárikáló vlachok ellen. A raguzaiak egyszerűen meg nem engedték, hogy a vlachok nyájaikkal raguzai területre telepedjenek. A már említett Tudeliai Benjamin, a ki Görögországon át Palesztinába utazott (1159—1173) írja: Vlachia lakosai a hegyeken oly sebesen szaladnak, mint a kecskék. A hegyekről a görögök birtokaira csapnak zsákmányért. Senki sem meri bántani; nincsen király, a ki meg birná őket zabolázni.⁵

A balkánfélszigeti románság politikai helyzetéről hátra maradt összes feljegyzések megegyeznek tehát abban, hogy a nép, mint pásztorsággal foglalkozó, politikai jogokat nem gyakorolt.

Természetes a nép közül egyes családok munka, szorgalom vagy szerencse folytán tetemesebb vagyona tesznek szert. A család

¹ Dr. Réthy László: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása 124. l.

² Die Wanderungen der Rumänen. 4. l.

³ ⁴ Románul: *caș*, a latin *caseus*-ból, sajt. — *Brinză* túró, a mit tömlőben hoznak a juhgazdák forgalomba; egyáltalában túró jelentésben fordul elő; a szlávból van átvéve. L. *Cihac*: Diet. d'étym. daco-romane éléments slaves. 28. l.

⁵ Hunfalvy Pál: idézett munkája, idézett helyen.

igényei ezáltal szaporodtak, a társadalmi műveltség magasabb fokát igyekezett elérni, művelt társadalmat keresett, a milyent a vlach nem adhatott. Az így keletkező intelligencia műveltebb központok felé vonzódott, beleolvadt a városok lakosságába, a görögbe vagy a szlávba; felvett idegen öltözetet, szokást, erkölcsöt és nyelvet, s népére nézve ez által elveszett. Így volt ez 1848-ig Magyarországon is. Az intelligencia jogokat akart gyakorolni, lelfelé tört azon osztály felé, a mely politikai jogokkal bírt. A románság sem nálunk, sem a Balkánfélszigeten nem bírt önálló intelligens osztályal, ennek köszönhető, hogy sem ott, sem itt nem tudott politikai szerephez jutni, nagyobb szerepet játszani, mert hiányzott az a társadalmi műveltebb osztály, a mely neki ténykedésében irányt mutatott volna. A bolgár birodalomban hatalomra jutott egyes román származású férfiak a szláv szellem munkásai voltak; a románság, mint fajsem politikai, sem kulturális tekintetben hasznukat nem vette, daczára annak, hogy Rómából a katholicizmus érdekében gyakran lettek rómaiságukra figyelmeztetve. Így a nép állandóan marad annak, a mi volt, *vlachnak*, pásztornak, kultúra és igény nélkül, jobbagya idegen népeknek, de egyúttal fenntartója fájának, nemzetének. »*A román nem vész el*« (románul nu piere) közmondásnak ebben rejlik az igazsága. Mert ha egy oldalról a belőle kiemelkedő művelt elem hozzá hűtlen lett, tőle elpártolt, más oldalról a hozzá leszálló elemeket (görög, szerb, bolgár, albán, német és magyar) kimélet nélkül románizálta; s mert az akkori viszonyoknál fogva a leszállók száma a felemelkedőkénél tetemesebb volt, hozzá számítva még a faj szaporaságát, s a sok keresztezésnél fogva egészséges voltát is, nem lehet csodálkozni, hogy a Balkánban a nép számban rohamosan emelkedett, hogy idővel a legelők apadásával megkezdette vándor-útját a Dunán át Magyarország felé.

A Balkán-félszigeten találkozunk tehát az első román községekkel. A pásztor nép szaporodása mulhatatlanul a földművelés felé terelte a nép figyelmét, egy része leszállott a hegyekről s állandó községeket alkotott. A bizanti írók *vlach községekről* emlékeznek meg. A Prokopius által felsorolt helynevek közül (526—555) a következő román neveket sorolja fel: *Septe case*, *Dusmani*, *Argintari*, *Țerțenuța*, *Strunga*, *Scára*, *Turburia*, *Lábuța*, *Rotund*, *Lupo-fontana*, *Arina*, *Clisura*. — Vlach községekkel találkozunk

a Balkánfélsziget minden részében. Alexius Komnenos 1082 Konstantinápoly felől Trikala felé haladván, *Exeva* nevű vlach falun ment keresztül. 1013 táján Sámuel bolgár fejedelem a fő útát *Kimpu-longu* (Hosszú-mező) és Kleidion között gyepekkel és erődítésekkel teszi járhatatlanná.

Ha tehát a román község eredete után kutatunk, azt csak is a Balkánfélszigeten tehetjük.

Az eddig előadottokat összevéve, a vlachság a Balkánfélszigeten jobbára pásztorkodással foglalkozott; kisebb rész a földművelésre adta magát; csekély töredék kereskedelemmel foglalkozott; intelligenciája nem volt, mert az mindig beleolvadt az uralkodó népbe. A pásztornép a hegyeken, a földművelő a völgyekben, a kereskedő s az intelligencia a városok felé vonzódott.

Feljegyzések szerint¹ a hegyek között levő vlach falukat *cătun*-oknak² hívták ezekben gyakran 35-nél is több család lakott. Fejeiket, előjáróikat mindenképpen *knez*-nek nevezték.³ A föld nem volt a lakosságé, hanem valamely kolostoré, vagy uraságé. A lakosság a földesúrnak bizonyos járulékot fizetett. Ha az illető vlachnak saját nyája volt, 50 juhtól egy juhot és egy bárányt, 50 borjutól egy borjut. Az idegen bérbe vett legelőért vagy nyájuk egy részével fizettek, vagy pedig havonként bizonyos összeget. A kiknek nem volt nyájuk, a szegényebbek tartoztak az uraságnak szénát kaszálni, gyapjút fésülni és a legelőket, meg szántóföldeket őrizni.⁴ A völgyekben fekvő vlach falvaknak fejét is *knez*-nek hívták. A lakosság szintén valamely uraság vagy kolostor jobbágya volt. Politikai jogokat nem gyakorolt.

A Balkánfélszigeten a *cătun* bár más szervezettel, de ma is

¹ *Jirecek*: A bolgárok története 203. lap.

² *Cătun*, többese *cătuni* »subdiviziunea unei comune, sat mic»; *Șăinean Lázár*: Dict. Universal al limbei române 153 I. falurész, kis falu. A görög *κωμόνι*-ből, portion de pays. (*Cihac*: 643.) Szállás.

³ *Knez*, románul *cniaz* (Romániában), nálunk *chinez*. »Autrefois prince de Moldavie et de Valachie; plus tard prince, surtout prince russe en général. ó-szláv: *knezi*, *knegi*, princeps, magnatum unus; magy. *kenéz*». (*Cihac*: 64 l.) *herczeg*, *vezér*, *nemes* és falusbíró jelentésben fordul elő. Hazánkban a románágnál (Krassó-Szörény s szomszédos megyékben) községi előjárót, falusbírót jelent. Az erdélyi részek románsága e szót nem igen ismeri, átvette helyébe a *birău* magyar szót.

⁴ *Hunfalvy Pál*: idézett helye.

megvan. Romániában, Bukovinában is mindenütt cätun-nak nevezik azt a házcsoportot, a mely a hegyeken és havasokon önálló község számba nem mehet; teméntelen számban fordulnak elő nálunk is, csakhogy nálunk rendezettebbek. A havasok között szét-szórt házcsoportok össze vannak egy-egy községbe foglalva.

A cätün ugy alakúlhatott, hogy egyes pásztoresalád magának nyájainak közelében állandóbb faházakat épített, hogy a téli viszontagságok ellen magát meghúzhassa. Ha erdős volt a hely, az erdőt maga körül lassanként kiirtani igyekezett. A család idővel szaporodott, ház-ház után emelkedett, s megalakult a cätun, melynek lakossága néha egyetlen család elszaporodott tagjaiból állott, a kik vagyon közösségben éltek, s a kik felett, vagy a legidősb, vagy a legértelmesebb uralkodott, ez volt a főnök, a mely a cätun belső, valamint külső ügyeit intézte. Az ily módon megalakult kis falukat, házcsoportokat rendszeren az ott lakó családok vagy azok foglalkozása után nevezték el; *Scobinți, Brătășeni, Dărăberi, Tăl-hărești, Urdari, Ciocănari, Dogari* stb. A föld azonban földesuragságé, vagy kolostoré volt. A kenéz voltaképpen hűbérest, a keni-ziatus hűbéres jószágot jelentett. A cätunok a hűbéres jószághoz tartoztak, a melynek lakosságával a kenéz, vagy a földesur tet-szés szerint bánhatott.

Ilyen szervezettel hozták be hozzánk a Balkánfélszigetről a kenézségeket. Ezen intézményről a XIII-ik században IV. Béla tesz először említést ama levelében, mely által az akkori Cumaniát, Kun-oroszágot (a mai Moldva s Oláhország tetemes része) a Johannita vitézi rendnek adományozza a szörényi bánsággal együtt. IV. Béla a tatároktól elpusztított országát új települőkkel akarja benépesíteni. A beözönlő románság kenézeik alatt jöttek be. A kenéz kapott a királytól földet, jószágokat bizonyos függési feltételek alatt. A föld tulajdonjog mindenkor a királyé maradt, tetszésétől függött azon javaknak bármikor visszavétele: e mellett a kenéz az általa birt jószágok után különféle szolgáltatásokat teljesített. Másrészt azonban a hűbérül kapott jószágon letelepedett lakosok ura lett a kenéz, azokat jobbágyaivá, szolgálvaivá tette s vagyonuk és életük felett is rendelkezett.¹

¹ *Dr. Solyom Fekete Ferencz: Vázlatok a oláh-kenézi intézmény története s ismertetéséhez (A Hunyadmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1884, 17. 16 lap.)*

A magyarországi úgynevezett oláh jobbágyság intézményét is a nép a Balkánból hozta magával. Ebben keresendő a román jobbágyság eredete is.

A románság alakulása korszakában már keresztény volt. A kereszténységhez a görögök révén jutottak. Tanúsítja ezt a *biserică*, (templom), *botez* (keresztség) *episcop* (püspök) stb., a melyekre a népnek mindjárt legközvetlenebbül szüksége volt s a melyeket a görögöktől át is vett és meg is tartott. A szlávok beözönlése után a szlávok hitvilágának a hatása alá került. A szláv hatás azért oly nagy és közvetlen, mert a két nép szoros társadalmi viszonyban élt, a szlávok nagy része szintén pásztorkodott. A megalakult cätunok szerény kis fatemplomokat (*biserică*)¹ emeltek s ha nem is volt állandó papjuk, voltak vándor-papok, a kik sátorosünnepek alkalmával legalább a cätun lakosságát az isteni hitben erősítették. Egyháziilag, mint érintve volt, az egész vlachság az ochridai érsek hatósága alá tartozott. Ez a főhatóság állandóan megmaradt még akkor is, mikor Havaselföld és Moldova nemzeti fejedelemségekké fejlődtek már. Innen kapták a papokat s az egyházi könyveket.

Ime tehát a balkánfélszigeti vlachok ottani hitvilágukat, papjaikat, intézményeiket hozzák felfelé.

1848 előtt hazánkban a szilárd anyagból épített templomok ritkák voltak a románok között. Rendszeren dombtetőkön, magasabban fekvő helyeken szerénykedtek a szűk fából épült primitív alkotmányok. Ennek okát dr. *Grams* A. a következőkben adja elő:

»A régi román templomépítés egyik jellemző vonása, hogy a templom emelkedettebb helyen álljon. Ez a szokás onnan eredhet, hogy a románok vallása hazánkban túrt lévén, a földesurak csak terméketlen helyeket, rendszeren dombokat, a községen kívül fekvő, használhatatlan földeket engedélyeztek a templom építésére. Az is lehetséges, hogy e szokást a régi rómaiaktól örököltük, a kik templomaikat emelkedettebb helyen építették.«²

¹ A görög *βασίλική*-ből. (*Basilicae prius vocabuntur Regum habitacula, unde et nomen habet. . . Nunc autem ideo divina templa Basilicae nominantur, quia ibi Regi omnium cultus et sacrificia offeruntur.* (*Cihac* Dict. d'étym. éléments latins 25. l.)

² Ist, bis, rom. unite cu Roma 213—214 l.

E feltevés egyik indoka sem fogadható el. A hazai jobbágság sorsa hazánkban bármily nyomasztó volt, nem volt olyan nyomasztó még sem, mint más országokban. És különösen nálunk a földesurak a román templomot kiváló tiszteletben tartották; számára nem hogy alkalmas helyeket ne adományoztak volna, de különféle adományokban is részesítették. Római szokásról pedig annál kevésbé lehet szó, hisz a görögök hasonlóképpen építkeztek. A kérdésnek mélyebben fekvő indoka van. A Balkánfélszigeten Konstantin császár uralkodása előtt és után a templomot emelkedettebb helyre építették. *Tertulian*¹ azt mondja: »A lélek háza legyen egyszerű és emelkedettebb helyen álljon, kelet felé fordulva, mert a Szent Lélek így szereti azt«.

Konstantin előtt a nikodemiai templom emelkedettebb helyen állott, hogy Diocletian saját palotájából szemlélhette. Szent Ágoston és mások a templomról, mint emelkedettebb helyen álló épületről emlékeznek meg. A mai román templom beosztásában a balkáni első kereszténység templomának beosztása tartatott fenn. A két nemnek elkülönítése, a kántorok helye (strana), az *iconostas*² által elváasztott oltár, a templom falainak felékesítése különféle freskókkal, a temető a templom közelében, a tóka mind keletre s első sorban a Balkánra emlékeztet. Az emelkedettebb hely a templom építésnél szintén balkáni. Az egyházban a szokás különben a szentírás következő szavain alapszik. »Te vagy a kőszikla és erre a kősziklára építem fel templomomat.«³ A román templom ezen sajátágaiban nem kereshetünk semmiféle itáliai vagy dácziai emlékeket.

Ha igaz volna az, a mit a román történet- és egyháziírók állítanak, hogy a románság Dácziaiban alakult és a góthok *Ulfilasa* dácziai román püspök lett volna⁴, akkor a dolgok természetes rendje az lenne, hogy Dácziaiban a románság között sajátágosabb, jellegzetesebb egyházi élet fejlődjék; hogy a nép a maga erkölceiben, vallásos érzelmeiben más benyomásokat nyerjen s azo-

¹ Adv. Valent 3 fej.

² Különféle szent képekkel feldíszített fal.

³ Máté, 16.

⁴ *Popea Miklós*: Vechia metropoliă ortodoxă română a Transilvaniei

kat a Balkán felé való vándorlásában magával vigye. A Balkáni románságnak azonban semmiféle dácziai emléke nincs, míg a mai románság a régi Dácia területén tele van balkáni emlékekkel. És ha igaz volna a román történetíróknak az az állítása, hogy a románság Dáciában s különösen a mai Erdélyben alakult, hogy tehát itt szaporodott volna fel az elem és innen bocsátott volna ki rajokat, innen vándorolt volna kifelé, akkor bizonyára egyházilag szervezkedik, kőtemplomokat épít, az akkori egyházi szokások hatása alatt kolostorokat alapít, a melyeknek emléke fennmaradt volna időről-időre. És ha azt állítják, hogy ez a nép úr volt Dáciában, a maga függetlenségében: hogyan van az, hogy semmiféle alkotás tőle hátra fenn nem maradt, míg rabszolgasága idejéből a hegyormokon fennmaradtak mégis azok a kis igénytelen fatemplomok, a melyekben semmiféle dácziai emlék nincs.

A Balkántélszigeten a *cătun*-ban, vagy a lapályon a szegényesebb községekben mindenütt ott vannak ma is a mi kis román fatemplomaink egész belső beosztásukkal. A balkáni cătun fatemplomát a maga vándorlásaiban a románság mindenütt magával vitte; a hol megállapodott fel is építette azt, nem kőből, mert ide pénz és terheesebb munka kellett, hanem fából, miután a vándornép sehol sem szokott állandóbb módon, legalább egyelőre berendezkedni.

A mi építészeti modor a falusi román templom építésében tapasztalható, az a Balkánból való. Ámbár a románság, leginkább a gazdagabbja, építés dolgában egyes helyeken mindig a többi lakosság fennálló építési modorához alkalmazkodott, jelesen a székelyek között úgy építkezett, mint a székely, a szászok között, mint a szász és a megyékben, mint a magyarok; még is lehetetlen fel nem fedezni Erdélyben mindenütt azt a szegényes egy szobából és egy kis sütő kemenczével ellátott pitvarból, szalmával, náddal fedett, minden gazdasági épületek és kerítés nélkül álló viskószerű alkotmányt, a melyen délről és keletről egy-egy arasznyi ablak van, az is rostélyozott, néhol tövissel¹ berakott. Ez a román *colibă* önálló román községekben tökéletesebb, csinosabb és nagyobb méretekben fordul elő már *casă* (ház) név alatt ismeretes. Nagyobb család a pit-

¹ A görög *κκλῶγη*, szalmával, szénával fedett menedékhely; a szlávoknál: a bolgárban *kolibă*, orosz: *koliba* stb.

var mellé egy más szobát is épít, úgy hogy két oldalát egy-egy szoba s közbül a pitvar áll. Azok a feljegyzések, melyek a balkáni régi népek házépítéséről lenmaradtak, szerény, náddal, szalmával fedett vesszőből font falakkal ellátott házakról tesznek említést. Ezeket a házakat látjuk a Traján oszlopán is. Az e fajta házak a Balkánban általánosak ma is. A román ember tehát nem csak a *catun* templomát, de házát is magával hozta vándorlásaiban.

A románságnak sem a *falura* (község) sem a *városra* nincs saját szava. A falut ugyan *sat*-nak a várost *oras*-nak nevezi, az első azonban albán, a második magyar átvétel. Ma már a falu *comuna*, a város *urbe*, *opid*, de ezek összevéve novizmusoka népnyelvben nem gyökereznek. Romániában a *mezővárosokat térg*¹⁾-nak nevezik a bennünk tartott vásároknál fogva; ez a szó szintén szláv.

Sem az *utcza* (ulitá), sem a *kert* (grădină.) sem az *udvar* (ogradü), sem a *határ* (hotar), sem a *kerítés* (gard) fogalmára nincs a románságnak saját szava, a *határ* magyar hatás, a többi szláv.

Három a pásztor népet legközelebről érdeklő fogalomra tartotta fenn saját szavait a nép, ezek: *strunga*²⁾, *casa*, *curte*³⁾. Procopius, mint fennebb látható, *Strunga* nevű helyről emlékszik meg.

Strunga, (juh, marha akol), bekerített hely, a hová fejés végett, vagy éjszakára a szabadon legelő marhacsoportokat be szokták terelni. A *strunga* egyik részéhez volt csatolva egy kis fedett hely, a hol a fejést végezték s a hol a pásztor maga is meghuzta magát. A kerítést sövény, vagy vastag fadarabok képezték. Sövényből a juhak, az utóbbi a nagyobb a szarvasmarhák számára. A kerítést, ha a legelő fogyott, felszedték és másutt állították fel.

¹⁾ Az ószlávban; *trugŭ*, forum; átment az összes szláv nyelvekbe; vásár; piac; a hely, hol vásárt tartanak. Több román helységnév is fordul elő e neven a bennünk tartott vásárok után: Têrgoviște, Têrgul-nou stb.

²⁾ A latin *stringere*, gyűjt; magyarul: *esztrenga*; parc pour traire les berbis (*Cihac*: 267 l.) A románból átment a balkáni egyes népek nyelvébe is; albánul: *stroungë*; szerb: *struga* stb.

³⁾ A latin *cors-corte* és *cohors-tis*; a közép latin: *cortis*. — görögül *αὐτόριον* (Vö *Laurian-Massim*: Dict. limbei române I. k. 946—947 l. — *Cihac* Dict. d'étym. éléments latins 69 l. — *Körting*; Lateinisch-romanisches Wörterbuch.) *Cort* a románban ernyöt, sátort jelent; *Corturari*: sátoros cigányok.

Tisztán a juhnyájak számára felállított ily kerítéseket később és ma *stina*-nak is nevezik.

Casa, a vulgáris latinból fenntartott ezen szó eredetileg sövényfalakkal épített, nád vagy szalmafedéllel ellátott házat jelentett, szóval paraszt házat. Most a *casa* jelentése általános; minden házat ma *casa*-nak hívják.

Curte, közönségesen udvarházat, földesúri lakást, udvart jelent. *Curte* alatt kőből vagy téglából épített, bekerített udvarral ellátott házat értünk tehát. A román ember megkülömböztette a maga házat a földesúr s egyáltalában az urak lakásától.

A pásztornak a havasok között elég volt egy szerény sövény, vagy faház. Kertre, kerítésre, utcára szüksége nem volt. Csak a barmainak kerített be helyet, hogy azok éjszakánként el ne széledjenek. Mikor a pásztornép leszállott a völgyekbe s a földművelésre adta magát, alant már szláv, vagy görög kulturára akadt. A míg a pásztornép fent a havasok között a neki szükséges csekély szökincset megtartotta, addig alant a városokban a kiemelkedő intelligencia mindent feladott; idegen intézményeket fogadott el.

2. A román község.

Rátérünk az alsó-fehérmegyei román *község*, *templom* és *ház* leírására.

A *községet* (*sat*)¹ illetőleg meg kell különböztetnünk a *havasi* községet a *lapályon* elterülő községektől. Azokban a házak, házcsoportok szétszórtak, ezekben egy csomóban fordulnak elő. A kétféle község képe és belső élete sok tekintetben egészen elütő.

A megye havasi része igen jelentékeny. Abrudbánya, Verespatak, Zalathna vidéke nagy keretű. Az Aranyos és Ompoly melléki hegycsoport lenyúlik egészen N.-Enyedig, Gyula-Fehérvárig, Alvincz és Szarakszóig — majdnem tiszta románsággal.

A havasi község (*sat muntenesc*) gyakran több mértöldnyű területen fekszik, egyes szétszórt házakból és házcsoportokból áll. Egy-

¹ *Sat*, s. village, albánul; *fsat*, falu, (*Cihac*, Diet. d'étym. 719 l.). A románság átvette a ószláv *sadŭ-t*, (planta, fructus, arbor), s illetőleg az igét *sadítit*, románul; *sădesc*, plantare, ültetni; *răsad*, átültetésre alkalmas plánta. E szócsaláddhoz tartozik a román *seliste*; szlávban *seliste*, tentorium, habitatio, aula. Innen van az országban a sok *Selistye* község, és helynév.

egy hegytetőn, hegyoldalon, lehetőleg erdők közelében néhol egy-egy család házat, néhol valamely czélből egyes telep menedéket épített magának, lábas jószágainak. Az erdőt mindegyre irtotta maga körül. A családtagok szaporodásával épült a második, a harmadik ház, így keletkezett a házcsoport. A fát senki sem kímélte. Az irtás többféle okokból történt, leginkább azért, hogy egy kis legelőhöz, kaszálóhoz, szántóföldhöz juthasson a család. Ezen okból a lakosság még az erdőgyűjtásoktól sem idegenkedett. Idővel az erdőségek elpusztultak, az egyes házak és házcsoportok az egyes hegygerinczen, oldalakon egészen védtelenül maradtak hátra szétszóródva. A népnek erdőpusztítási szenvedélye később megnehezítette az életmódot. A kopárul maradt hegyoldalak termőképes földjét lehordotta, elmosta a vízár, nem maradt hátra se erdő, se legelő. Az új erdőtvény sokat segített a bajon, az erdőtalaj befásítása nagy mértékben foly, a mai nemzedék azonban ennek az intézkedésnek az áldását élvezni nem fogja, sokat kell fáradnia, túrnie, hogy megélhessen.

A közigazgatás a szétszórt házcsoportokat, jószágtelepeket egy-egy községbe egyesítette. Így támadtak az Érczhegység jelentékenyebb községei, mint *Bucsum* (4532 lakossal), *Abrudfalva* (Abrud-Sat, Abruzel) (4375 l.), *Szohodol* (4248 l.), *Kerpenyes* (1393 l.), *Muska* (1386 l.), *Korna* (789 l.), *Trimpoel* (1013 l.), továbbá *Valea-Doszului*, *Galacz*, *Fenes* stb. bár ez utóbbiak már a modern falu benyomását teszik a szemlélőre.

Az erdők kipusztítása után a havasi községekben is alakultak központok. Ez rendszeren a templom. A templom mellett van építve a paplak, az iskola, egy-egy korcsma; felüti tanyáját egy-egy zsidóárús. A községháza is ezen központok közelében van építve. Útczáról a havasi községekben szó sincs. A falurészeket nem utcák, hanem hegyrészek, vagy más jelentőségük után nevezik el. Így Bucsum több részből áll: Bucsum-Cserbu, B.-Poieni, B.-Sásza, B.-Szát, B.-Muntari, B.-Valea-Albă, B.-Isbita, mértföldnyi távolságokban egymástól. A Bucsumokat összevéve a románság *Buciumani* gyűjtőneven ismeri.

A falut az útzáró a havasokban hiába keresi. A közútakat az ösvények pótolják; egy-egy mezei út van fenntartva egyik házcsoporttól a másikig. A közlekedés többnyire lóháton történik. Kertekről alig lehet szó; leginkább burgonyát termel a nép, a mely a

keményebb éghajlat daczára elkészül. Gyümölcs dolgában is szegényesen áll a havas. Szilva, cseresznye gyakoribb; alma, körtve ritkább. A kerítések inkább a szarvasmarhák pusztításai ellen tartanak fenn; a szénatermő helyek is kötőmegekkel, vagy lenyórúdadkkal vannak körülvéve, ezzel biztosítják a jobb termést.

A havasi község-részek a Balkán-félszigeti *cătunok* benyomását teszik az emberre. Az Érczhegységben voltaképpen külön álló *praediumok*, ingatlan jószágrészek voltak, miket a tulajdonos, itt leginkább a kinstár, néhol más birtokos különböző czelokból telepített be, a bányák művelése, vagy erdők kihasználása tekintetéből. A praediumok lakossága bizonyos szolgálmányokkal tartozott a földesúrnak. 1848-ban a havasok népe szabad állampolgári jogokhoz jutott, a miket a maga községében a törvény értelmében szabadon gyakorolhat.

A havas nomenclaturája, belélete egészen román. *Abrudbánya, Zalathna, Verespatak* csekély magyarsága csak önvédelemre szorítkozik, hogy egészen el ne románosodjék. A piaczi nyelv mindenütt a román. Az egész Érczhegység ugyanis román hatás alatt áll. Nem csodálható, ha ott speczialis román élet keletkezett, a mely semmiféle idegent nem tűr, mindent magába olvaszt s megrománosít.

Az a nézet uralkodik s ennek maga *Hunfalvi* János is kifejezést ad,¹ hogy a havasok községei székely telepítések. A házak építésében s a havasi nép öltözetében, testalkatában az utazók meg is kapják az ismertető vonásokat. Hunfalvi azt állítja, hogy a nemzeti fejedelmek eszközölték volna a telepítéseket. Kismérvű székely telepítés feltételezhető, nem állhat meg azonban az állítás, mert a községek nomenclaturájában semmi székelyes, semmi magyar nincs. Hogy a székelyek román nevű községeket alapítottak volna, feltételezni sem lehet. A kisebb mérvű székely telepítés a már itt lévő románság közt történhetett, a mely a székely telepéseket egészen elnyelte, nem hagyván mást hátra, mint a családneveket az egyes községekben. Erről különben más helyütt bővebben megemlékeztünk.

A havasi községi életet illetőleg az ma már szabályozva van közigazgatási törvényeink által.

¹ Magyar birodalom földrajza, Budapest, 1886. 687 lap.

Régebben azonban ez másképpen volt. »Régebben, írja *Frânc Toefil*², a havasi községek széles alapon nyugvó helyi autonómiának örvendettek; mikor általános érdekről volt szó, minden lakosnak joga volt a község házára menni, ott tanácskozni s határozni. A község képviselői választottak voltak. Választójoggal bírt, a vagyonra tekintet nélkül, mindenki, úgy hogy a szó valódi értelmében a községekben az *általános szavazati jog* (suffrage universel) uralkodott. Minden héten egy nap volt meghatározva, a melyen megjelentek az ügybajos felek a *falu öregei* (bătrânii satului) a kik *nagy esküdteknek* (jurații cei mari) is nevezettek, együttvéve *bizottságnak* (comitet), *székállóknak* (scăuneni), s a melyen a nép mondása szerint, törvényt tartottak (să țriu legi).

Erről az általános szavazati joggal bíró havasi román községről a világ mit sem tud. A „*comitet*” szót a nép nem ismeri, tehát így nem is nevezheti a község tanácsát.

Hanem áll az, hogy úgy a havasi, mint a havasalji román községekben a nép három osztályra van osztva. Az osztályozásnál leginkább a vagyoni állapot dönt. Az első osztályhoz *frunțașii* (előkelők), a másodikhoz a *mijlocașii* (közepesek), a harmadikhoz a *oameni de rând* (közrendűek) tartoznak. A közjogokban, a közterhekben a lakosok ezen osztályozásuk szerint részesülnek. Az előkelők többet fizetnek különböző helyi rovatalokban, de több jogot is élveznek. Ezek egyáltalában nagy tekintélynek örvendenek s szavuknak nagy sulya van.

Különben a román község lakosai felosztatnak még így is: *fețe bisericesti* (egyházi személyek), *diregătorii satului* (falusi előljárók) és *popor* (nép). Az egyház a községgel egykor összlorrt, a politikai községet a román nem képzelte különállónak az egyházi községtől. Ma már, hogy a törvények igen világosak e tekintetben, a román ember szívósan ragaszkodik egyházi községéhez, autonómiájához, míg a politikai községtől egyre idegenebb s a míg egyházától semmit megtagadni nem tud, addig a politikai község minden terhetől szeretne megmenekülni.

A falusi előljárók élén régebben a *bíró* (bîrau) állott, a ki mellé a falu hat becsületes, értelmes öreget (cănunți, cărunți) válasz-

² *Frânc Teofil* és *Candrea György*: Româniile din Munții apuseni, București, 1888, 111 lap.

tott. Ezek együttvéve határozta az ügyes-bajos dolgokban (rumpau legea). Ha az előljárók ellen valaki alapos kifogást emelt, jogában állott a saját falujából, vagy a szomszéd faluból három más tagot választani. Az ellenfél szintén választhatott hármat, a kik a bíró elnöklete alatt aztán döntöttek a lenforgó ügyekben. Természetes, hogy az eljárás szóbeli volt, az ítéletről semmiféle írást nem vettek fel. Első szó a tanácsban a legöregebb előljáróé volt.

Az idézéseket a gornikok¹ eszközölték, kik telperestől egy aktusért egy garast kaptak. Innen van a románok között is a mondás: *Taci, eu am pus grosița!* (Hallgass, én tettem le a garast!) és: *vom vedea ce ne va da legea!* (meglátjuk mit ad majd a törvény.) Az ítéletet az illetékes községek csak úgy hajthatták végre, ha az elmarasztalt ajtaja előtt nem látták a szokásos tiltakozó jelt (földbe szúrt karó, tetején kalappal), a mit a nép *rapusia*-nak nevez. »Eskü-formulájuk így kezdődött: Sânt Sămbea, Sânt Sămbeni!« stb.²

A parancsokat, utasításokat a hegytetőkről hirdették ki, úgy teszik ma is. Néhol ezekben a hirdetésekben a néphumor jelentkezik. Ime egy ily forma hirdetés:

»Te Crăciun, te! Ereszkedjél le a hegyről a völgybe, ördög égjen a belsődben, mert megérkezett a faluba a *kék nyavalya* (végrehajtó-féle hajdú), csizmásan, sarkán sarkantyúval; övezve van a *teremtettével* (kard), nem eszik egyebet csak sült-tyuk-túrót (töltött csirkét), pogácsát tiszta buzából, meg a tejnek a tetejét (tejtél). Azt parancsolja, hogy hajnalban a falu felett legyenek négy-ökrös szekérrel.«³

¹ *vornic, zvořnic, dvornic*, a román fejedelemségben egy méltóság volt, *kormányzói* értelemben. Az ó-szlávban: *dvoriniku*, comes palatii; *dvoru*: aula, domus. A magyarban: *udvarnok*; udvar.

² *Frânc* Teofil idézett munkája 112—115. lap.

³ Románban az utolsó rész: *și a poruneit că mâne în revărsat de sat să fiți din sus de zori eu căte patru carē la doi boi.*

MOLDOVÁN GERGELY.

(Vége következik.)

Új Örményország.

(Első közlemény.)

Az *örmény fennsík* alatt földrajzilag igen jól határolt egészet értünk, melyet keleti részeiben *Radde*, a középsőben *Abich* s a nyugatiakban *Csihácseff* tanulmányoztak földtanilag és természetrajzilag nagy alaposággal s a mely *Ritter* Károly s *Kiepert* Henrik mesteri egybeállításából szakemberek előtt eléggé ismeretes. Közkézen forgó könyvekben azt találjuk, hogy a kérdésben lévő területnek nyugaton a kelet felé bizonytalan határú Kis-Ázsia, keleten a Kaspi-tenger, éjszakon a Kaukázus, vagy inkább, — mivel sohasem ért Örményország, még legnagyobb kiterjedésének idejében sem addig — a Kura folyó s délen a Murád, az Eufrátesnek keleti vagy jobban déli ága, a határa. Pedig dél felé legkisebb kiterjedésének idejében is sokkal túlhaladta a nevezett folyót s a mi az éjszaki határt illeti, ilyen gyanánt a Fekete-tengernek vagy legalább a pontusi hegysornak is kellene szerepelnie.¹

¹ Matzat szerint Örményország éjszaki csúcsa szorosan nyugatnak fekszik a Kaukázus közepén átvezető szorosától, nyugati csúcsa pedig ott, hol a Taurosz és Antitaurosz 38° é. sz. és 54 kel. hossz. alatt (a keleti csúcscsal egy szélességben s a keresi országúttal egy hosszban) összetalálkoznak; a keleti csúcs a Kaspi-tenger délnyugati szögében található. Éjszaknyugati határát az Anti-Taurosz és a magas pontus-kolkhiszi hegysor (3400 m.) képezi — a mely utóbbi sűrű erdeivel a Taurosztól, szorosan a Fekete-tenger déli keleti vége előtt — a Kaukázus közepéig húzódik. Az éjszakkéleti határ a Kura és Arász folyamokat egymástól elválasztó transzkaukáziai hegysor; (mely széles hegytömb az Elbrusz-rendszernek a folytatása és sok tűzhányó csúcscsal emelkedik egész 4200 m. magasságig). A déli határt képezik nyugattól keletnek: a Taurosz keleti vége (egész az Eufrátesig) s a délörmény hegységek. Utóbbiak keletnek a köröskörül magas hegyektől körülvett Váni-tó medenczéjéig nyúlnak s a nyugatiráni hegység éjszaki végével fonódnak egybe. Egyúttal Azerbeidsán magas éjszaki széleig, majdnem a Kaspi-tóig folytatódnak. V. ö. Matzat »Geographie von West-Asien«, soraiú gymnasium programja 1876-ból, 6. és 7. ll.

Geológok, valamint földleírók nagyon szeretnek a terep (terrain) formálódása szerint bizonyos vidékeket egybefoglalni. Ez történt Örményországgal is, mely elnevezés alatt egy hatalmas, a körülete fekvő országok fölé nyúló felföldtömeget értünk, melynek belsejét 800–2000 m.-rel a tenger színe fölött fekvő, többnyire keletről nyugatnak vonuló fennsík foglalják el, a melyekből itt elszigetelt, egészen 5155 m. magas hegytekék (többnyire kialudt kráterek), amott hosszú hegysorok emelkednek ki. « *Matzat* volt az első, a ki a keresztül-kasúl húzódó hegysorok eme tömkelege leírásába rendet igyekezett hozni, természetesen megint csak Ritter K. s az öregebbik Kiepert munkáinak alapján. Matzat ezen hegyvonalakat a *ciliciai Taurosz*-hoz sorozta s az éjszaki vagy örmény, vagy keleti Taurosz név helyett az »éjszaki, közép- és délörmény hegység« elnevezést használta s azt egyúttal a földrajzi terminológiában meghonosítani igyekezett. Örményország belsejét (egy 2000 m.-nyi közép magasságú felföldet) Matzat, egészen helyesen, magas, csupasz hegyekkel teltnek jellemzi, melyek közt pusztaszerű (?) fennvölgyök feküdnének; legmagasabb hegye az Arárát lenne, mely hegykúp a Kaukázus közepétől délnek s a Váni-tótól éjszak-keletnek fekszik és 5200 m. magas. Örményország belső hegységei két sorban vonódnak. Elsők az *éjszak-örmény-hegységek*, melyek az Antitaurosznak folytatásai s a melyek az Eufrátes nyugati ágától éjszakra fekszenek s egészen a *Kura* felső folyásáig nyúlnak, a hol aztán a transzkaukáziai hegységek éjszaknyugati végével fonódnak össze. Erre következik a *középörmény-hegység* az Eufrátes két ága között, azok egybefolyásától egészen az Arárátig. A *Kura medre* a Kaukázus nyugati fele s a keletörmény hegységek közt fekszik; a Kaspi-tenger felé nyitott, a középső folyását magában foglaló fennvölgyöt Georgiának hívják (Tiflisz fővárossal); az alsó kuramenti alföld pusztaság. E folyó az örmény felföld éjszaki szögletében a kolkhisi és transzkaukázusi hegységek közt tör é.-k.-felé keresztül, mire aztán délkeleti irányban a Kaspi-tengerbe folyik; mellékfolyója az Árász, mely szintén a felföld keleti széléből bugygyan elé.¹ Az

¹ Örményország déli oldalán a *nyugati Kurdisztánnak* nevezett lépcsőzetes (terrászos) országgrész fekszik s a déli örmény hegységek elé délről felső Mezopotámia fennsíkjai sorakoznak nyugatkeleti irányban, az Eufrátesnek legnyugatibb kikanyarulásától egészen a Tigris áttöréseig; a *Kárduh* hegységek

Árász felső részében k-é-k irányban az éjszaki és közép-örmény hegységek közt folyik; középső folyásában (a melynek völgymedre az Ájrát-tartomány, a melyről az Ararát-hegy elnevezését nyeré) d-k irányban megkerüli a transzkaukáziai hegységeket; alsó folyásában é-k irányban ezek közt s az elbruszi hegrendszer é-ny-i vége közt áttör. A *Rion* a Kaukázustól a Fekete-tengerig folyik. Az *Eufrátes* az Örmény-felföldből ny-d-ny irányban két forrással veszi eredetét, a melyek a felföld nyugati szögletétől nem távol egyesülnek. Az éjszaki ág az *Árász* forrásaihoz közel ered, az éjszaki és középső örmény hegységek közt folyik s utóbbiak dél-nyugati végét nyugati irányban megkerüli. A déli ág az Ararát közelében ered s a közép- és délörményországi hegységek közt folyik. Egyesülés után az *Eufrátes*, a *Taurusz* és a délörmény hegységek közötti rettenetes sziklaomlásokon, telve zuhatagokkal és sellőkkel, délkeleti irányban keresztültör, mire dél nyugati irányban megkerüli Felső-Mezopotámiának fennsíkjait. A *Tigris* a délörmény-hegységben, még pedig főága szorosan az *Eufrátes*-nek áttörése mellett veszi eredetét s a Nyugati Kurdisztánnak nevezett lépcsőzetes ország-részen folyik keresztül. Kezdetben nyugatkeleti irányban folyik a dél-örmény és felsőmezopotámiai hegységek közt fekvő hosszvölgyben; erre délkeleti irányban áttör utóbbiak s a Karduch-hegységek közt. Így tehát az Örmény-felföldnek majdnem mindenik szögletéből egy-egy nagy folyam tör elő: Éjszakon a Kura, nyugaton az *Eufrátes* s keleten az *Árász*, délen végül a *Tigris*.

Matzat még a következő schematikus átnézetet adja:

- I. *Hegysor*: Pontus-Kolkhiszi hegység;
 1. *Hossz völgy*: Ny-on a Csorok, keleten a felső Kura.
- II. *Hegysor*: Éjszaki örmény-hegység.
 2. *Hossz völgy*: Ny-on az *Eufrátes* éjszaki ága, keleten a felső *Árász*.
- III. *Hegysor*: Középső örmény-hegység — Urarát.
 3. *Hossz völgy*: Déli *Eufrátes*-ág keletről nyugatnak.
- IV. *Hegysor*: Délörmény hegység s a Váni-tó teknője.
 4. *Hossz völgy*: Felső-*Tigris* (mellékfolyói a Bitlisz-csáj, a régi Kentrites s a Bohtán keletről nyugatnak.

(Bohtán) a *Tigris* áttörésétől egészen az Ürumiai-tó nyugati partjáig, a hol azok a nyugatiráni hegységek (keleti Kurdesztán hegységei) éjszaki részével nagy tömegekké fonódnak egybe.

V. *Hegysor*: Felső Mezopotámia fennsíkja és hegységei: Karduch hegyek (a mostani Bohtán).

Oroszországhoz tartozik a Kura medre s a Kelet-örmény hegyvidék egészen az Árászig s Persziáig, Tiflisz fővárossal; Törökországhoz a többi Örményország (Erzerummal): Nyugati Kurdisztán Diarbekirrel.

Húsz évvel Matzat után az utazásairól dicséretesen ismert müncheni tudós *Naumann* Ede dr. kísérelte meg Anatolia és Elő-Ázsia alapvonalainak egybeállítását.¹ Naumann inkább geolog, Suessnek egyik tanítványa, a ki teljesen magáévá tette utóbbinak »Antlitz der Erde« című munkájában a nyilvánosság elé hozott nézeteit. Oly átnézetet, minőt Matzatnál találunk, tőle nem nyerünk; mind a mellett sem, hogy dolgozatához két térképet csatolt. Igen helyesen jegyzi meg Naumann, hogy Anatolia tektonikájának (szerkezetének) megítélésére ajánlatos, a félsziget területét az attól keletre fekvő országrészekkel: Örményországgal és Kurdisztánnal együttesen szemügyre venni. Tárgyalja az egész a törökök értelmében vett Anatóliát. A törökök ugyanis ázsiai birtokaiknak a vilájetekénél nagyobb szabású felosztásánál csupán csak egy Anadolut (utóbbiba Kurdisztánt és Örményországot is beleértve), egy Szíriát, Mezopotámiát és Arábiát ismernek el s Kurdisztán, főként pedig Örményország külön-elnevezésekről hallani sem akarnak. Ezzel szemben kivált Örményországnak orographiai szemléleténél az említett fel-földnek egybekapcsolódását nem csupán a ciliciai Tauroszzsal mint alaptömbbel, hanem keleten az iráni (perzsa) fensikkal s éjszakkeleten a Kaukázussal is szem előtt kell tartani. Naumann e vidékek beutazásakor arról győződött meg, hogy nem csak az egész kisázsiai félsziget, de a tőle keletre fekvő területek is *redőzetes szerkezetűek*; szerinte keleten az *örmény félvív* nyomul délről éjszakra az ellenkező irányban domborodó *pontusi ív*-vel szembe. »E helyt — írja Naumann — Trapezunttól délnek és Erzingján vidékén fekszik az egész anatóliai ránczosodásnak intensív összeszorulása«. Továbbá: »Hatalmas ránczosodás nyoma mutatkozik Kis-Ázsiától keletnek (tehát a mi vidékünkön), kiváltképen a trapezunt-erzerumi úton lévő Askala és az erzingján-égin-kárputi úton

¹ L. a *Hettner* Alfr. által kiadott »Geographische Zeitschrift« 1896. januári füzetét. a 7-től a 24-ik oldalig.

fekvő Mäden-Khán közén, a hol a krétás mészkő rétegei mintegy keresztül kasul gyúrtaknak látszanak. Csodálatosnak tetszhetik, hogy e nagy ráncz közelségében (Erzerumtól délnek), egy tűzhányó hegy, a *Bin-göl-dag* (az ezer tó hegye) épült fel. Ez immár rég kialudt vulkán keletkezésekor sajátos feltételeknek kellett közreműködniök. Erre mutatnak a természettani-földrajzi viszonyok is. Mint egy bibircsó tapad a tűzhányó a magas fennsík szerű hegységhez. Örményországnak egy másik 3600 m. magas hegye, a *Szipán*, a Váni-tó éjszakai partján s így már távolabb tekszik e befűződéstől. A pontusi s az örmény ív meglehetősen gyorsan távolodnak el egymástól s a most nyílt három szögben számos földrepedés (Erdblutung) fekszik, közöttük az Ala-gőznek (magas-szem) s az Ararátnak óriási lávafolyásai és feltöltései. E helyütt egészen azt a benyomást nyerjük, mintha a vulkánizmus ott fejlődhetnék ki legkönnyebben, a hol nincs erős ránczosodás. Naumann pompás hosszvölgyeknek találja a *Kelkid* s a *Csorok*, úgyszintén az *Árász* hossz-medreit. Az *Eufrates* igen nevezetes és ritka példát nyújt annyiban, hogy 100—100 km.-nyi távolban három párhuzamos medret öntöz; két éjszakai ágát két ágának a Karaszunak s a Murádnak segítségével, a mely folyamágakat különben keleti és nyugati (jobban, északi és déli) Eufratesnek szokták nevezni. Egy másik figyelemre méltó symetrianak esetét mutatják az Eufrates s a Tigris, mielőtt a mezopotámiai síkba nyomulnának. A két folyam az örmény Taurosz (a délörmény-hegység) aljában ugyanazon hosszvölgyben halad ellenkező irányban. Kettőjük közt a *Karadsadag* fekszik (4 óra járásnyira Diarbekirtől délnek) s ezen kialudt vulkántól éjszaknyugatra az Eufrates nagyszerű haránt áttörése szám-talan zubatagjával, melyeken az európai utazók közül, felfutbörökön, csak Moltke koczkáztatta meg eddig a végighajókázást.

Naumann következőkép kísérli meg Anadolunak tektonikus és orográfikus tagolását:

- I. Kis-Ázsiának az Égei-tengerre eső ivrészletei.
Nyugat-anatoliai kapcsolódás (Scharung.)
- II. *Éjszakanatoliai vagy pontusi vonal* (éjszakai redőzet.)
 - A) Nyugati pontusi öv;
Éjszak anatoliai kapcsolódás;
 - B) Keleti pontusi öv;

Pontusi vagy láz Alpések.

III. *Lykaoniai süppedés* vagy a Halys redőzetes földje.

IV. Délanatoliai, középtengeri vagy tauroszi vonal.

A) Nyugati tauroszi öv;

Taurosz és örmény közbenső hegyek.

B) Keleti tauroszi öv;

Ámánusi Taurosz.

Örmény Taurosz és a Bohtán.

A Kelkid meg a Csorok a keleti pontusi ívet délre határolják. Igaz ugyan, hogy ezen hosszirányú csatorna szárazföldi oldalán még egy mellék hegyláncz is vonul, de ez oly bensően egybenőtt a keleti tauroszi ív legkülsőbb zónájával, hogy legalább egyelőre ajánlatos közbenső kapcsoló tagnak tekinteni. Az Aghri-dag (az Ararát török neve) bensőbben kötődik egybe az iráni lánczokkal, mint a pontusiakkal s az *örmény* s a *transkaukáziai felföld* különálló vidéket képez a Csorok, a Karaszú s az Árasz vonalai közt.

A halhatatlan *Ritter* Károly Ázsiáról írt remek és kimerítő földrajzi kézikönyvében Árméniairól úgy, mint Kurdisztánról azt írja, hogy ezen alpesi országok nyugatról mintegy hozzátapadnak az iráni (persa) fennsíkhöz, mely maga is magasan fekvő hegyvidék. Az iráni fennsík-képződésnek nyugaton egy rakás formába kellett feloldódnia. Ezen formák közül némelyek — mint pl. Örményország és Anatolia — megtartották a fennsíki jelleget, míg mások magasságban vesztek s mintegy lépcsőzetes területekké lettek, mint az Eufrátes s a Tigris partvidékei; meg mások a török-persa határszéli hegységek közül, önálló inkább szabadon álló hegysorozattá nőhettek ki. Ritter szerint *Browne* G. W. volt az első, a ki az *örmény-fennsík* magas fekvését légsúlymérő segítségével ez évszáz elején meghatározta. Szerinte Erzerum 7000 láb magasan fekszik a tenger színe fölött.¹ (Újabb megállapítások szerint 2032 m.) Ritter megelőzőleg egybehasonlította a Kaukázus csúcsaival az ily magasan fekvő alapról égnek nyúló óriási hegyet, az *Ararátot*, mely a régi Örményországnak s részben az újabbnak is a központja, a mennyiben nem messzire tőle fekszik *Ecsmiádzin*, az összes gregoriánus örmények főpapjának székhelye. Ritter még Fedorow és

¹ W. G. Browne és J. Rennell »Illustrations of the history of the expedition of Cyrus.« London. 1816., idézve Ritternél VIII. 13.

Parrot adatait idézi: 16056 és 16254 lábban. Újabb adatok szerint a nagyobbik Ararátnak magassága 5172 m., a kisebbé 3914 m. s az Elbruszé 5647 m. Ezen magas fennsík délen az Urumia- és Váni-tavak között kisebbedett mértékben folytatódik. *Azerbeidsán*, Persiának ez a legészaknyugatibb tartománya az Iráni (persa) s az Örmény-fennsík közt közvetítő *alpesi fellöndnek* tekinthető. E helyt a Kaspi-tenger és a Persa-tengeröböl között levő méd (kurdisztáni) iszthmuszban közelednek az éjszaki és déli Taurosz-rendszer hegylánczai¹ leginkább egymáshoz s a felszínen itt mutatnak legtöbb felszaggatódást és kimagasulást, itt kapcsolódnak egymásba s hatolnak egymáson keresztül a legkülönbözőbb módon. A Kaukázust délnyugatnak az Örmény-fellönddel haránt-irányban a merszi vagy szuráni hegyek kötik egybe; e nem nagy magasságú hegy-ségtől nyugatra folyik a *Rion* (a régiek Phasisa), keletnek a *Kura*. E két folyamtól délnek emelkedik ki meredeken az olykor Antikaukázusnak nevezett Örmény-fellönd, a melynek hegyei — ha magunkat némely kézi atlasznak magyarázatai nyomán egyszerűen és határozottan kifejezni akarjuk — délnek és nyugatnak a kisázsiai és persa hegységekbe mennek át. Kisázsiai hegység alatt az Antitauroszt érthetjük, mely délnyugatról éjszakkéletnek nyúlik, míg a persa hegyek ezzel ép ellenkező irányban haladnak. Ezen Örmény-fellönd hegygerinceiből kiálló igen magas hegyeket, mint p. az *Alagözt* (derék szem 4180 m.), ettől nem messze délnyugatnak az Ararátot s ugyanez irányban még messzebb a Váni-tó éjszaki partján a *Szipánt* (4100 m.) vulkáni anyagok borítják, úgy mint a fellönd legnagyobb részét. Valószínűen ezzel lügg össze több kisebb és 3 nagy tónak a képződése; ez utóbbi három közül azonban csakis az 1390 km². területű és 1930 m. magasságban fekvő Váni-tó fekszik török területen; a másik kettő: a Gökcsa s az Urumiai Transkaukáziában és Persiában. Az Örmény-fellönd éjszaki részének vizei a *Kurába* s az *Árászba* folynak. Az Árászfolyam síkja az Araráttól éjszakknak fekszik s úgy látszik, hogy valamikor tófenék volt. Összegezve kimondhatjuk, hogy az Örmény-fellönd a szelrőzsa különböző irányába hömpölygő négy folyam forrás-területén belül fekszik; e folyamok a *Rion* (É), a Csorokkal, az *Áráxes* vagy Árász (K), az *Eufrátes* (Ny) s a *Tigris* (D). E fel-

¹ Ritternél úgy látszik minden Taurosz, a mi nem Kaukázosz,

föld közepe táján terül el a szintén magasan fekvő két alpesi tó: a *Váni* s az *Urumiai*. E felföld belsejében 800—2000 m. magasságban a tengerszín felett fennsíkok nyúlnak többnyire keletről nyugatnak s ezen fennsíkokból még elszigetelt hegykúpok (mint p. az Ararát az eriváni 985 m. magas fennsík) s hegygerinczek emelkednek ki. Utóbbiak közt leghosszabb az Araráttól egészen az Eufrátes két ágának egybeszakadásaig húzódó *közép-örmény hegygerincz*, mely a felföldet egy déli s egy éjszaki részre osztja; előbbiben folyik a Murád (az Eufrátes keleti ága) a musí síkon nyugatnak, 1430 m. magasságban.

Ritter földrajzi és statisztikai lexiconában¹ Arméniának, ez előázsiai hegyvidéknek fekvését a Kaukázustól a Kurd hegyekig (?) s nyugaton az Eufrátestől egészen közel a Kaspi-tengerhez, az é. sz. 37° és 42° s a keleti hossz 39-től 50-ik foka közé találjuk meghatározva. Magában foglalná az erzerumi vilajetet, a diarbekirinek részeivel;² Azerbeidsán persa tartománynak, úgy mint Eriván orosz kormányzóságnak részeit. Örményország Azerbeidsántól s az Urumiai-tótól nyugatéjszakra s éjszakra az Ala-dagh hegy-sorból emelkedik mind magasabb és magasabb fennsíkokban, míg a Váni-tótól éjszakra az Erzerumi-fennsík 2275 m. magasságot ér el. Számos hegygerincz szeli át az országot; fő folyói: a Kura, az Árász, a Csorok s az Eufrátes, meg a Tigris is itt erednek. Nagy tavai a Váni, Urumiai s a Szevánk (más névvel a Göksa). Éghajlata a magasabb pontokon igen hideg, a völgyekben pedig kiállhatatlan meleg.

Reclus szintén semmibe sem veszi ázsiai Törökországnak közigazgatási beosztását s a *Váni*-tó medencéjét s az örményországi s kurd hegytömböt, Transkaukázia s az Eufrátes felső folyása közt ép úgy, mint a Kétvízközt (Mesopotámiát), a kisázsiai félszigetet, Szíriát és Palesztinát s Arábia partvidékét külön természetes területnek tekinti. A francia geográfus kiindulása pontjaul a három birodalom (orosz, persa, török) találkozásánál fekvő Araráttól egyenesen nyugati irányban haladó hegyláncot veszi, a melyből bizo-

¹ 7. kiad. 1883. 80. old.

² Khárput, Ván, Bitlisz és Mus mostani vilájetek 1883-ban még csak szandsákok (alkormányzóságok) voltak s akkor még Erzerumhoz (az első Diarbekirhez) tartoztak,

nyos közökben csekély magasságú vulkánikus kúpok emelkednek ki s azt mondja róla, hogy az ecsmiádzáni sikot határolja (délről az Ararát). Az Araráttól kiinduló hegyláncz hovatovább mind jobban lelapul abban az irányban, a mint éjszaki alapján az *Araxes* völgye emelkedik. A források régiója felé megint magasodik s más egymás felé irányuló lánczokkal a *Bingöldagot* (3752 m.) képezi, melyből lefutó patakok táplálják a keleten az Araxest s éjszakon meg délen az Eufrátes két főágát: a Karaszút s a Murádot. A Bingöldag csomóján túl a Fekete-tenger partjával párhuzamosan terjedő hegyvidék mindinkább alacsonyodik egészen odáig, a hol a Karaszú (a »Fekete-ügy«) vizei maguknak Erzingjántól délnyugatnak útat törnek rajta keresztül. A Bingöldag éjszakra Erzerum felé a várost körülövezve nyúlik. Erzerumtól délnek *Palántöken* (hordnyeregvesztő) a neve a legmagasabb (3145 m.) csúcsnak. Az erzerumi sikot keletről határoló ú. n. *Deve-bojun* (teve-nyak) hegy-soron vezet keresztül a karszi út; a medence éjszaki oldalán pedig a *Gyaurdag* (hitetlenek hegye) emelkedik ki, a mely épen olyan víztápláló, mint az Erzerumtól s a Palántökentől délnek fekvő *Bin-göl-dag* (ezer-tó-hegye). A *Tortum-szú* a Gyaurdagból ered s északnak a Csorokba folyik; délkeletről pedig más patakok folynak az *Árászba* s a *Kurába*. Az erzerumi teknőt északról kerítő egyik hegyből, a *Dumlidagból*, mely a Gyaurdagtól keletnek azzal épen szemközt fekszik, egy 2570 m. magasságból kibugygyanó forrásból — porphyr és trachyt közt — ered az Eufrátes nyugati ága, a Karaszú. A Karaszú az erzerumi sikon nyugati irányban tovább haladtában csakhamar elposványosul s sással és vízimadarakkal telt meglehetősen terjedelmű mocsarakat — százlikat — képez. Reclus föltételezi, hogy a százlik egy tónak a maradványa, bár Radde hosszas és fáradságos kutatás után sem volt képes benne kagylókat felfedezni. Reclus szerint a *Szipán*, a *Tandurek* (serpenyő), az *Ararát* s *Alagöz* Keleti-Örményországnak hegyei. Mindezen kisebb-nagyobb hegygerinczek és hegyesúcsok vulkánikus eredetűek s míg a nyugati örményországbelieknél a lávafolyam ritka, addig Keleti-Árménia hegyei mindenikének, különösen az Alagöznek nagy terjedelmű (utóbbinál egész 156 km.) lávaköpenye van. Csupán a *Sziszcsik* (a Gyaurdagnak egyik csúcsa) tesz kivételt, mely 1100 m.-re az erzerumi sik felett s összesen 3184 m. magasságban,

teljesen mozgó hamuból van alkotva s ezért megmászása igen bajos. Krátere sokkal nagyobb a Vezuvénál. A *Kolátdag* (2900 m.), a *Karsut* s a *Kacsgár* (Rizetől délkeleti irányban, 3600 m.) a pontusi Alpesekhez tartoznak. A *Karaszù* (Eufrátes nyugati ága) völgyét éjszokról határoló hegysorok a Fekete-tenger partjával párhuzamosan haladnak keletről nyugatra, míg hova-tovább mindinkább törpülve a szivászi fennsíokban elvesznek. E hegygerinczek közé tartozik a *Kopdag* (3380 m.), melyen keresztül nagy kanyarodásokban 2700 m. magasságig visz a Trapezuntból Erzerumba vezető katonai műút, melyet a 60-as évek elején hazánkfia Fejzi-pasa (Kollmann ezredes) tervei szerint francia mérnökök építettek s még most is jó karban van. Az örményországi Alpesek rengeteg labyrinthjába Reclus sem tud rendet hozni, csak azt jegyzi meg róla, hogy elfoglalják az egész a transzkaukázusi Kura, a Fekete-tenger s az Eufrátes felső folyása közé eső területet. Mint tényleges vulkánok a jégkorszak előtt működtek, de hogy a mélyben a vulkánikus működés még most sem szűnt meg, mutatják a Tandurek kráterének oldalán levő repedésekből kigőzölgő párák, bizonyítják a gyakori földrengések s a hóforrások.

Az említett 3 nagy tóra s különböző vizállásukra vonatkozó adatokat legjobban kutatta *Sieger* Róbert tr. bécsi egyetemi magántanár.¹ Dr. Sieger a *Váni-tó* területével kezdi. A *Váni-* s az *Urumiai-tó* sótartalmú; utóbbi nagyobb mértékben, mint előbbi. Mellettük még sok más kisebb tó van; így p. Arménia legnyugatibb részében, az Eufrátes s a Tigris vizválasztóján fekvő Göldsik (tavacska) tó. Sieger megjegyzi, hogy még a legjobb térképek is (mint p. Kiepert Carte générale-ja 1884-ből) cserben hagyták; mindezek nem egyebek s egyelőre nem is lehetnek egyebek, mint különböző útazók, különböző évekből eredő útleírásainak feldolgozásai. Még legjobb az orosz *Stebnitzky* tábornoki képe e részekről; egyik útazó rendesen a másiktól veszi át a térképet, mint p. Millingen Layardtól. A *Váni-tó* terjedelmes medencéje, úgy mint egész környéke igen magasán fekszik. A *Perli-dag*-tól délre a fennsík egy benyomásában terül el 2237 m. magasságban a *Balik-göl* (halastó), melytől délre iszonyatos sivar és kopár vidéken, 2000

¹ »Die Schwankungen der hocharmenischen Seen seit 1800«. Különlenyomat a bécsi cs. kir. földrajzi társaság 1888-ik évi közleményeiből.

m. magasban keletről ny.-nak folyik a Murád. Az *Ala-dag* is — a melynek környékében Dijadintól nem messze a Murád ered — a Váni-tó éjszaki partjától nem távol nyúlik a magasba (3518 m.) Az *Ala-dagnál* magasabb (3565 m) a szintén közelben, megint csak a Váni-tótól é-k-nek fekvő *Tandurek* vagy *Khori*; előbbi nevét, mely serpenyőt, tűzélesztőt jelent — onnan nyerte, mert Arménia valamennyi hegyei közt ő tartotta meg legtöbb jelét egykori *működő tűzhányó* voltának. Főkráterében ugyan — mely 2000 m. kerületű és 350 m. mélységű — nincsen sem láva, sem gőzölgés s mélyében egy sík tó terül el; a néhány száz méterrel alább eső szakadékaiban azonban füstölögnek és dörögnek. Észak nyugati lábánál bugyognak ki a dijadini bőséges kénes vizek. A Tandurek több, különböző irányban elágazó hegylánczolatnak csomója; ezek közül az egyik a Perlidaghoz (a persa határszélen) megy s rajta visz át az út Erzerumból Tebrizbe, Persiába; egy másik a két Araráttal szemben keletnek nyúlik. Keleti lejtőjéből az Urumiai-tó felé csakis rövid hegylánczocskák nyúlnak s végződnek hirtelen kiszögelléssel; míg ny.-nak, a Váni-tó felé, több 2000 m.-nél nem magasabb előhegyben végződik s a kiemelkedő csúcsok közül csak egynémelyik éri el itt is a 3000 m.-t. A *hekkiárii*² hegyekből egy hegygerincz délnek visszahajlik a Váni-tó déli partját körülszegélyezve; ez sem magasabb 2000 m.-nél. Említettük már a Váni-tó éjszaki partján a *Szipánt* (3600 m.), melyet 10 hónapon keresztül hó fed; mert elszigetelten nyúlik égnek egy hegytömb közepéből s a tó közelsége miatt is magasabbnak látszik — némelyek a Demavendhöz hasonlítják, mások az Araráthoz. Kráterének dombos szélén állva és éjszagnak tekintve kilátás nyílik az örmény hegyek végtelen horizonjára, a mint 300 km. hosszú görbületben a Bingöldagtól az Ararátig kifejlődnek. Ha innen délnek tekintünk, a közvetlen lábunk alatt fekvő *Agir-gölön* (nehéz tó) keresztül, mely egykor a Szipánnak szintén egyik krátere volt — távolabb a Váni-tó medenczéjét látjuk elterülni réveivel, öbleivel, éjszakkéletnek terjedő mocsaraival s hegykoszorújával. A Szipán nyugati lábánál lekszik, az Eufrátes (Murád) s a Váni tó vízválasztóján az édes vizű kised *Názik-göl*. Délnyugatnak a messze távol homályában alig vehető ki (a Szipán tetejéről) a mezopotámiai domb-

² Persa határszéli kurd vidék és a Váni vilajethez tartozó török szandzsák,

vidék, a miből következtethetjük, hogy az örmény fennsík utolsó lépcsőzetei az említett halmokkal végződnek (Transtigritániában). E fennsík a maga összegében délkeletről észak nyugati irányban terül el s a lúrisztáni (persa határtartománybeli) hegység folytatása. A Váni-tavat ny.-ról a hatalmas és majdnem egészen hamuból álló *Nimrod-dag* határolja. A tó maga 336 m.-el magasabban fekszik, mint az Urumiai (1625 m. magasságban). 3690 km.²-ben meghatározott kiterjedése kevéssel kisebb, mint az azerbeidsáni tengeré, ámde sokkal mélyebb amannál. Északkeleti öblözete 60 km.-nyire nyúlik be, de itt a víz igen sekély; tavaszi árterület az egész. A Váni-tótól k.-nek még egy kisebb *Ercsek*-göl nevű, mérges vizű tó terül. A Váni-tó vize oly sós, hogy állat, ember nem ihatja, pedig sokkal kevesebb a só-tartalma az Urumiai tóénál. A halak a folyamkák és patakok beszájadásánál tartózkodnak s a tó felszínéhez közel eső vízrétegben csakis márcziustól májusig mutatkoznak, mikor is a tó vize a hóolvadás következtében kissé megédesedik. Hajók ritkán járnak rajta.

A Váni-tó medencéjét Dr. Sieger az Örmény-felföld szívének tekinti, a hol a Taurosz (S.-nek még itt is minden Taurosz) s az iráni határszéli hegységek a Kaukázus előhegyeivel (?) összetalálkoznak; ellenben a hegyektől kevésbé kerített s 400 m.-el mélyebben fekvő *Urumiai* tavat sekélységével és roppant só tartalmával már az iráni lejtőhöz számítja s az éjszaki, megint magasan fekvő *Gökcse-tó* hegység koszorúzta minémiségében — szerinte — a Kaukázus területéhez tartozik. Az Urumiai a maga lényegében a lapályos tavak mivoltát mutatja; míg a Gökcse tisztábban mutatja az alpesi tavak minden jellegét, mint a melegebben fekvő s nagyobb vizektől táplált Váni-tó. *Reclus* az Urumiai-tavat legalább nem számítja az iráni (persa) fennsíkhöz s azt írja róla, hogy attól é.-k.-nek, de már az *Örmény-felföld* területén fekszik s az egyetlen — R. szerint — egész Persiában, mely a tó nevet igazán megérdemli. Keletről a *Szehend* hegytömb nemcsak uralkodik felette, de egyenesen határolja is. A kilátás erről a hegyről a hőtölte Arárálig végtelen; partjai, mert több esőt látnak, mint déli Persia, telvék sűrű bozóttal s körülte a városok, falvak és kastélyok is nagyobb számúak. A tó medencéjének legkivájtabb része csak 14 m. mélységű, a közép-mélység 5 m, területe 4000 km.; vize több sót

és iblanyt tartalmaz, mint a tenger vize, benne hal vagy puhány nem él meg, hanem igenis a finom farkú teknőczök (crustaceák) egy fajának myriádjai s egy bizonyos rovarnemből is sok ezer; viránya sajátos és a tóból magából sok forrás bugygyan fel. Sieger a *Gökcsa* (ég-kék színű) tavat mégis örmény-tónak nevezi s azt írja, hogy jelenben édes vizű tó s kifolyása a Szanga — az eriváni sík folyója. A *Göldsik*-tó — a melyet már említettünk — átmenet a kis-ázsiai tavakhoz; *Wünsch* tanár szerint belőle ered a Tigrisznak egyik legnyugatibb ága.¹ Tudvalevőleg nem csak nyugati részében, hanem a keletiben is a *Tigrisz* igen sok ágból, melyek a legnyitottabb szögek alatt találkoznak egymással gyülemlik egybe; a keleti ágakhoz tartoznak ny.-ról k.-nek a *Bitlisz-csáj*, a *Batmán*- s végül a *Bohtán*-szü; ez utóbbit *Wünsch* a Tigrisz legkeletibb ágának nevezi, a melynek forrásához 1883. júniusában elhatolt s azt a Váni-tótól d.-k.-nek, attól 3 -4 napi járásra találta egy bizonyos *Szinor*-dagnak (határhegy) nevezett csúcs alatt.²

Az Örmény-felföldön a télnek nagy szigorúsága mellett is általában szárazság uralg: nem oly nedves mint a pontusi s a kaspji partvidékek. Időjárást pontosan megfigyelő állomás Örményországnak csupán csak orosz részében található. A csapadék bizonyos részekben mindenesetre sok s az átlagos napi hőmérsék is nagymérvű ingadozásokat mutat. Az Araráton van egész Örményországnak egyetlen jégmezője.

¹ L. Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft, Wien, 1885.

² L. Petermann's Mittheilungen, 1889.

Az aesthetika megalapítója.

(II. és befejező közlemény.)

A tudományok Wolff-féle rendszerében a hézagot Mendelssohn előtt már többen észrevették.

Bülfinger már 1725-ben utalt *Dilucidationes philosophicae* cz. művében a képzelem logikájának szükségességére s hozzátette azt is, hogy e logika különösen a költőknek nagyon hasznos lesz.¹ (l. 191.) Ezt a követelményt aztán Baumgarten megértette és megvalósította.

Ugyanezt a gondolatot találjuk Breitingernél. »Sokszor eszembe jutott, hogy a képzelemnek ép úgy szüksége van egy bizonyos logikára, mint az értelemnek.« A képzelem tárgya a valószínű ismerete, itt is az egyszerűről az összetettre haladunk, mint a logikában. A képzelmet először érzéki képekkel kell ellátni, melyeket a természet és a művészet nyújt. De a képzelem képei az érteleméitől egészen különböznek, noha ugyanazon tárgyról vannak véve. A képzelem nem törődik a dolgok való lényegével, benső okával, megáll a külső felületnél s azokat nagyság, alak, szín, mozgás, helyzet szerint élénken előnkbe állítja. Miként a tiszta értelem fogalmai az ismeret és igazság forrása, úgy a képzelem képei a költészet és szónoklat első elemei. Ha ez érzéki képeket az író szembeállítja, összehasonlítja, az egyezőket egymással összeköti, akkor a képzelem logikájában előállnak a hasonlati képek, mint a logikában a fogalmak összeköttetéséből a tételek. Sőt ha a párhuzamot tovább vonjuk, szembeállíthatjuk az ellentéteket a logika tagadó tételeivel, a hasonlatokat az állítókkal.¹ Hogy Baumgarten mind Bülfingert mind Breitingert ismerte és olvasta, kitűnik az *Aesthetica* 11. §-ából, hol az előbbinek *Dilucidationes*-ére, utóbbinak a hasonlatokról írt művére hivatkozik.

Baumgarten már 1735. megjelent első értekezésében *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* jelezte ez új tudomány megalapítását: „A bölcsészet a költőt az alsóbb ismeret tehetőségre utálja. Az érzéki ismeret is megengedi és igényeli az általánosabb értelemben felfogott logika vezetését; a ki azonban a mi logi-

¹ H. Hettner: Litteraturgeschichte des 18. Jahrhunderts. 3. kiad. Braunschweig, 1879., III. r. 83. l. ² Idézve Hettnernél. III. r. 84. l.

kánkat ismeri, tudja, hogy mily míveletlen ez a mező. Tehát mért nem akarjuk ezt a szűk határok közé szorított logikát szélesíteni? E kiszélesítés által a bölcsészetnek alkalma nyílnék, kikutatni azokat az eszközöket, melyek által az alsóbb ismerő tehetségek kimívelhetők s előnyösen alkalmazhatók lennének. Mivel a lélektan szilárd alapelveket ad kezünkbe, nem kételkedünk, hogy az alsóbb ismerő tehetségnek, az érzéki ismeretnek egy ilyen tudománya lehetséges.² Baumgarten 1742 óta egyetemi előadásokat tartott az új ismerettanról s ez előadások első kötete *Aesthetica* címmel megjelent 1750-ben, melyet 1758. egy második kötet követett.

A kor eszmekörében élt tehát már egy új tudomány megalapításának szükségessége.

A *Meditationes* a későbbi *Aesthetica*-nak mintegy a dióhéjba szorított első kiadása, egy vázlat, a melyet későbbi nagy művében részletesebben kidolgozott. Ezért *aesthetikai* nézeteinek a fejlődését, genesisét e két mű összehasonlítása által érthetjük meg teljesen. A *Meditationes*ben már megtaláljuk későbbi alapvető meghatározásait és felosztását. Szól ebben először a költői gondolatokról (*cogitationes poeticae*), azután elrendezésükről (*methodus poematis*) és végül a költői kifejezésről (*termini poetici*). Ez a felosztás az *Aesthetica* 13. §-ának felosztásával teljesen egyenlő. Itt az *aesthetikát* felosztja elméletire (*theoretica*) és gyakorlatira (*practica*); amannak részei a *heuristica* (*de rebus et cogitandis*), *methodologia* (*de lucido ordine*) és *semiotica* (*de signis pulcre cogitatorum et dispositorum*). E pontnál nem hallgathatjuk el Zimmermannak egy tévedését, a mely Baumgarten *Aesthetica*-jának nem épen a leglelkiismeretesebb áttanulmányozásáról tesz tanubizonyosságot. Zimmermannál ugyanis e pontra vonatkozólag ezt olvassuk:² „Az *aesthetika* B. felosztása szerint *elméleti*, tanító, általános, a mennyiben felmutatja, hogy mely érzéki ismeretek valóban szépek, azaz magukban tökéletesek, *gyakorlati*, gyakorló, különös, midőn mutatja, hogy magukban szép gondolatoknak minő elrendezései szépek s ezért követendőek. Az előbbihez tartozik még a *semiotika*, azaz a szép gondolatoknak és alkalmazásaiknak kifejezéséről szóló tan“.

E szerint tehát az elrendezés (*lucidus ordo*, *methodologia*) a gyakorlati *aesthetikához* tartoznék, a minék az *Aesthetica* 13. §-a egyenesen ellenmond.

De visszatérve a *Meditationes* eszmemenetére, melynek ismerete B. *aesthetikai* munkásságának méltatásánál elengedhetetlenül szükséges, Baumgarten az érzéki képzeteket tárgyalja. Ezek azok a képzetek, melyeket az alsóbb ismerő tehetség, az analogon *rationis* által nyerünk.

¹ Critische Abhandlung von der Natur, den Absichten und dem Gebrauche der Gleichnisse. Zürich, 1740. 4—9. ll.

² Geschichte der Aesthetik. Wien, 1858. 160. l.

Az érthető, tiszta képzetek a felsőbb ismerő tehetség körébe tartoznak s ezért nem költőiek. A költő hasson az érzelemre, az indulatokra, mert *affectus movere est poeticum*. Innen a költemény meghatározása is: *poema est oratio sensitiva perfecta*. Ez az a híres definitio, melyet oly gyakran megtámadtak s melyért kénytelen volt B. a később rendszerbe foglalt új tudományt az ellenvetések ellen védelmezni, mert e meghatározást sokan így értelmezték: *poema est oratio perfecte sensitiva*.

Az érzéki képzetek a Leibniz lélektani terminológiája szerint a *repraesentationes confusae*-hoz, a zavaros képzetekhez tartoznak. De a *repraesentatio confusa* Leibniznál s az érzéki képzet Baumgartenál nem tagadó, hanem igenlő fogalom, a melynek a felsőbb ismerő tehetség s így a tudomány körébe tartozó tiszta, érthető képzetek mellett költői érteke, becsé van. Ha ezt a mai aesthetikai tudat előtt szinte különösnek látszó megkülönböztetést megérteni akarjuk, Steinnal a zavaros és tiszta képzetek közötti különbséget a festészetben a színezés és a körvonalak hatásával hasonlíthatjuk össze. Mert a magyar *zavaros* kifejezés nem adja vissza azt a fogalmat, a melyet Leibniz, Wolff, Baumgarten a *confusus* szóval ki akarnak fejezni, valamint a német *verworren* sem.

Azonban az érzéki képzet lehet clara és obscura. *Clarae repraesentationes magis poeticae quam obscurae*. A *repraesentatio distincta* már nem érzéki képzet. A claritas németül Klarheit, a distinctio Deutlichkeit; amaz a közvetlen benyomás élenkségére, szemléletességére, ez a fogalmaknak egymástól összetéveszthetetlenül megkülönböztető jegyeire vonatkoznak. Az a szép, ez az igaz érdekét szolgálja; amaz a fogalomnak aesthetikai, ez logikai tulajdonsága. Ehhez a költőnek, mint ilyennek, semmi köze. Ő csak a benyomások élenkségével és szemléletességével hat, a fogalmak logikai meghatározásával nem törődik. Nemes bor helyett vetus Massicumtól hevülni, jutalom helyett palmaágat nyújtani a győzőnek, mindig költőibb.

A költészet a festészetrel többféle vonatkozásban áll. Baumgarten foglalkozik azzal a kérdéssel, melylyel előtte már Dubos és Breitinger is foglalkoztak, hogy a két művészet közül melyik áll a másik felett. Dubos a festészetet előnybe helyezi a költészet felett (*Reflexions critiques sur la poésie et la peinture* I. XL. f.) két oknál fogva: először, mert a festészet a szemhez szól s ez közelebb van a lélekhez — ha lehet így mondani, — mint a fül s másodsor, mert a festészet természetes jegyekkel él, holott a költészet mesterségesekkel. Baumgarten eltér e felfogástól s épen nem előnyére. Ő a költészetet a festészet felé helyezi, mert a festészet a tárgynak csak felületét tudja előadni, nem minden oldalát és mozgását. Hinc perfectius poemam pictura.

Már a *Meditationes*-ben megtaláljuk az alsóbb ismerő tehetség néhány fajtát, a melyeket az Aesthetica részletesen fejteget. Így a *vis imaginandi*, *memoria sensitiva*-t. Továbbá a csodás alkalmazását már

itt megengedi a költészetben, melyről az Aesthetica *thaumaturgia aesthetica* czímen egész részletességgel tárgyal. E pont annál is figyelemre méltóbb, mert B. álláspontját világítja meg a lipcseiek (Gottsched) és a svájciek (Bodmer, Breitinger) irodalmi harczaiban. Danzel (Gottsched und seine Zeit) bizonyára jogosan állítja e tény alapján, hogy a svájciek Baumgarten-a hatással voltak. De habár a csodás alkalmazása meg van is engedve a költőnek, B. mégis inti őt, ne éljen vissza e szabadsággal (degenerare in licentiam), mert első és főfeladata a természetet utánozni s a természetben nincsenek csodák. Ezt a felfogást találjuk meg az Aesth. VII. 104. §-ában. Megkülönböztet aztán szorosabb és tágabb értelemben vett fictiókat, a szerint, a mint a való világban lehetők vagy lehetetlenek. Utóbbiak megint *heterokosmikusok*, a melyek csak a való világban lehetetlenek. Ezek benső ellentmondást rejtenek magukban s ezért a költészet köréből ki vannak zárva; de a heterokosmikusok némely esetekben használhatók elővigyázattal, mert a józan ész növekvő uralmával a megengedett fictiók köre mindig kisebbedik. Ezután áttér (65. §.) a költői gondolatok elrendezésére és (77. §.) a költői kifejezésre. A lucida methodus a költői themával áll a legszorosabb vonatkozásban; a thema pedig a gondolat egységét, az anyagon való biztos uralkodást, a költői czél határozott szolgáltatást feltételezi és követeli. A költői kifejezés tárgyalásánál aztán rendre kerülnek szóba a tropusok, metaphorák, allegoria, rhythmus, metrum, rím s a görög-római szónoklattannak minduntalan szereplő más kellékei.¹

A költői rendről és kifejezésről mondottakat azonban már nem hasonlíthatjuk össze az Aesthetica adataival, mert B. ezt a művét korán bekövetkezett halála miatt nem fejezhette be. Az elméleti aesthetikának csak az első részéig, a heuristikáig jutott s itt is a vita cognitionis aesthetica-t már nem tárgyalhatta.

Megismerkedvén így a Meditationes vezéreszméivel, áttérhetünk már aesthetikai főművének, *Aesthetica* 1750. és *Aestheticorum pars altera* 1758. tárgyalására.

Az aesthetika fogalmát és körét Baumgartennál természetesen az eredete határozza meg. Maga a név is elővigyázattal van választva. Ha a logika a logosnak, vagy az észnek a tudománya, akkor az aesthetika az aesthesisnek, az érzéki érzés és szemlélésnek tudománya. Ha a logika feladata a gondolkodást az igazság kutatására s a tévedés elkerülésére vezetni, ép ez a feladata az aesthetikának a maga területén. A logika a felsőbb ismerő tehetségnek, az aesthetika az alsóbb vagy érzéki ismerő tehetségnek a tudománya; amaz *gnosologia superior*, ez *gnosologia inferior*, vagy *scientia cognitionis sensitivae*.

¹ A Meditationesre vonatkozólag I. Johannes Schmidt: Leibnitz und Baumgarten. Halle, 1875. 9—14. ll. és Stein: Die Entstehung der neueren Aesthetik. Stuttgart, 1886. 336—346. ll.

Amannak feladata: megtanítani helyesen gondolkodni; ennek: szépen gondolkodni. Innen nevei: *theoria liberalium artium, gnoseologia inferior, ars pulcre cogitandi, ars analogi rationis*. S épen mert az aesthetika *ars pulcre cogitandi*, ezért meghatározásainál, szabályainál, szóval egész elméletében csak a poetikát és rhetorikát tartja szem előtt. Ezek szerint tehát az aesthetika a tudományok rendszerében közvetlenül a logika előtt áll, „annak ifjabb testvére“. A mint a logika csak bevezető tudomány a philosophiába, úgy az aesthetika is, a mely nem egyéb, „mint az érzéki megismerés tudománya.“¹

Szinte mosolyra indít a feltalálónak az az atyai gondoskodása és aggodalma, hogy az így megteremtett tudomány ellen talán többi testvéreinek vagy kortársainak kifogásai, ellenvetései lennének. Ezeket maga előzi meg *Aestheticája* élére helyezett prolegomenáiban. Szemére vethetnék tudományunknak — úgymond Baumgarten, — „hogy sokkal tágabb, sem hogy egy kis könyvben kilehetne meríteni“, „hogy ugyanegy a szónoklattal és költészettannal“, „hogy egy a műbírálat-
tal“;² hogy „bölcselethez nem méltó és a phantasmak, mesék, szenvedélyek méltóságán alul állanak“.³ De — nyugtatja meg magát Baumgarten az első ellenvetésre — „a valami jobb a semminél“. Aztán tágabb a költészettannál és szónoklattannál, valamint a műbírálatnál. Aztán „a bölcselekedő is ember az emberek között s az emberi ismeretnek egy oly jelentékeny részével szemben nem maradhat idegen“. Felhozhatnák ellene „hogy a zavar a tévedés anyja“. De — felel Baumgarten — „az igazság feltalálásának elengedhetetlen feltétele, mert „natura non facit saltum ex obscuritate in distinctionem“. Őrizkedni kell a zavartól, hogy abból tévedések ne támadhassanak; de másfelől az ismerethez szükségképen járul valami zavar, homály.⁴

Felhozhatnák tudományunk ellen — folytatja Baumgarten — hogy a világos ismeret jobb. De „a véges szellemnél csak a fontosabb dolgokban“, aztán „az egyik jelenléte nem zárja ki a másikat“ és a világos gondolkodás szabályai szerint először a szép megismerésére haladunk, hogy azután annál tökéletesebb legyen a világosság“.⁵ Továbbá felhozhatnák, „hogy az analogon rationis művelése által az ész tere csorbát szenved“, „hogy az aesthetika művészet és nem tudomány“, hogy „az aestheticus születik, mint a költő, nem lesz“, hogy „az alsóbb tehetségeket inkább írtani kellene, nem felkelteni és megerősíteni“. Ezekre az ellenvetésekre rendre megfelel.

Az aesthetika, mint a logika, „soror eius natu maior, két részre oszlik ú. m. *elméletire* és *gyakorlatira*; amaz az általános, ez a részletes rész. Amaz magában foglalja: 1. a *heuristicát*, a dolgokról és a gondolatokról, 2. a *methodológiát*, a rendről (ordo lucidus), és 3. a

¹ Aesthetica. 1. §. ² Aesthetica 5. §. ³ 6. §. ⁴ 7. §. ⁵ V. ö. Schiller: Nur durch das Morgenthor des Schönen drangst du in der Erkenntniss Land (Die Krünstler).

semioticát, a szép gondolatok jeleiről. Baumgarten azonban csak az elméleti aesthetikának első részét, a heuristikát tárgyalhatta le s azt sem egészen, mert a halál megakadályozta munkája befejezésében. Nehéz és makacs betegsége már az első rész megjelenését késleltette. Mivel pedig — a második rész előszava szerint — alig hiszi, hogy valaha ereje lenne az egészet kidolgozni, elhatározta, hogy kiadja az „aesthetikai világosság“ tanát s az „aesth. bizonyosság“ tanának egy részét. Azután fájdalmasan kiált fel: *Si quis tamen superes, amice lector, qui me curas qui me nosti, qui me amas denique, disce fortunam ex aliis, ex me, qui iam octavum in annum per ambages agritudinum circum erro, quae videantur inextricabiles, quam necessarium sit, maturius bene cogitandis optimis assueferi*“.

Az aesthetika célja B. szerint „az érzéki ismeret tökéletessége“ (14. §.), ez pedig maga a szépség. Ezért az érzéki ismeret tökéletlenségétől, a rúttól őrizkednie kell. Oly tökéletesség vagy tökéletlenség, a mely nem észlelhető, vagy a melyet csak az értelem tud felismerni, nem tartozik az aesthetika körébe (15. 16. §.). A tartalomnak az alakban érzékiileg megjelenő szépséghez semmi köze: *Possunt turpia pulcre cogitari, ut talia, et pulciora turpiter* (18. §.) Mi a tökéletesség? Wolffnál és Baumgartennál nem egyéb, a mint fennebb láttuk, mint az egész részeinek összhangzása, megegyezése. Ennélfogva az elméleti aesthetika három részét, a gondolatok, rend és kifejezés szempontját véve alapúl, az érzéki ismeret szépsége a) a gondolatok, b) a rend és c) a kifejezés észrevehető megegyezésében, összhangjában (*consensus phaenomenon cogitationum, ordinis et signorum*) áll (18. 19. 20. §.).

Összegezzük az elmondottakat. A szépség az érzéki megismerés tökéletessége. Az érzéki megismeréssel szemben áll a logikai, értelmi megismerés; ennek tökéletessége az igazság. Vagyis, ha a tökéletességet a ratio ismeri fel, akkor az ítélet értelmi, az ismeret logikai s az eredmény az igaz; ha ellenben az analogon rationis ismeri fel, akkor az ítélet érzéki (izlés ítélet), az ismeret aesthetikai és az eredmény a szép. Ebből következik, hogy az érzéki ismeret tökéletességének *phaenomenon*nak, megjelenőnek kell lenni; ellenkező esetben nem tartozik az aesthetika körébe. Csak azon képzetek tartoznak ide, a melyek a *distinctio* fokán alul maradnak. Mert ha a képzetek szépségét vagy rútságát az értelemmel akarnók felfogni, miként egy tudós szemlélő teszi, akkor a tudományos megkülönböztetés a nemi, faji s egyéni jegyek alapján szükségképen rontaná az aesthetikai tetszést, az egész összhangzó hatását. (17. §.)

Zimmermann Baumgarten aesthetikai rendszerének tárgyalásánál ellene mond saját magának. Miután a gondolatok és dolgok, a rend és kife-

¹ Id. m. 162. I.

jezés szépségére vonatkozó §-okat idézte, így szól:¹ „Ha összefoglaljuk ezeket, következik, hogy „*nincs szépség a bírhatása utáni vágy nélkül*, mert a tökéletesség jó, a tökéletlenség rossz s hogy *a szépség igazi célja abban áll, hogy vágyat keltsen*, vagy mivel csak arra vágyunk, a mi kellemes, hogy gyönyört teremtsen“. 4 levéllel hátrább már így beszél: „So führt das Schöne ein Verlangen wohl mit sich, weil dieses eine Folge des Erkennens eines Vollkommenen ist, aber es selbst ist weder ein solches, *noch ist das Verlangtwerden der Zweck des Schönen*“.¹

Egyenes ellenmondás! Az aesthetika Baumgarten szerint az elméleti bölcsészethez tartozik. Az érzékileg megismert tökéletesség a szép. A tökéletesség pedig nem egyéb, mint a részeknek egységgé olvadása, egyesülése.² A rút az érzékileg megismerhető tökéletlenség. A szép tehát, mint ilyen a szemlélt gyönyörködteti; a rút ellenben a szemlélőnek nem tetszik.³ A mi gyönyörködtet, azt megszerezni törekszünk — így lehetne Baumgarten szellemében tovább fűzni a gondolatokat. Ha pedig valamely képzetet teremteni kívánok, azaz lelkem erejét, vagy magamat bizonyos képzet teremtésére határozom, akkor *kívánok* (appeto).⁴ Így hát a következtetés B. tételeiből önként foly, bár ő nem ment addig, hogy e következtetést levonta volna. Ellenkezőleg az emberi lélek három tehetségének, az alsóbb, felsőbb ismerő tehetségnek és a fac. appetitívának külön megfelelnek a szép, igaz és jó. E három lényegileg egy s csak a különböző tehetségeknek jelennek meg különbözően. Mint Schasler mondja:⁵ „Ugy is kifejezhetnők ezt, hogy a szép és jó az értelemnek mint igaz, az igaz és szép az akaratnak, mint jó s az igaz és jó az érzéki érzésnek mint szép létezik, mint pl. az éneklő madár a fülnek csak mint hang, a szemnek csak mint szín és forma létezik“.

Térjünk vissza szerzőnkhez.

Aesthetica-jának tüzetesebb tárgyalása előtt ki kell emelnünk a kevésbbé jelentősebb részletek közül azt a művészeti elvét, a mely a Leibniz-Wolff optimismusával szervi összefüggésben áll.

A szép gondolkodásnak egész művészete ebbe az egyetlen szabályba foglalható össze: *naturam imitari*.⁶ Azonban ez alapelv Baumgarten rendszerében korántsem foglal el oly kizárólagos helyet, mint a francia Batteux-nél, ki az összes művészeteket erre az egy elvre vezeti vissza. Baumgartennél ez elvnek csak annyiban van jelentősége, tekintve különösen azt, hogy ő első sorban csak a poetikát és rhetorikát tartja szem előtt, a mennyiben az metaphysikai tételeivel összefügg. E Zimmermann tárgyalásában túlságosan kiemelt művészeti elvet

¹ U. o. 170. l. ² Metaph. 94. §. ³ U. o. 662. §.

⁴ Metaph. 663. §.

⁵ Kritische Geschichte der Aesthetik. Berlin 1872. I. r. 350. l.

⁶ 104. §.

tehát csak e megszorítással fogadhatjuk el, mert nem találjuk B.-nál annyira kidomborodva, mint magyarázójánál. Leibniz szerint ugyanis ez a világ a lehető világok között a legjobb. Ezt a tételt elfogadja Wolff s utána Baumgarten is. Természetes tehát, hogy ha az aesthetika célja az érzékileg megismert tökéletesség előadása, akkor tárgyát csakis a legtökéletesebb világból, annak tüneményeiből, eseményeiből veheti.

De ez a korlát igen szűk. Épen a művész emelkedik ki e létező világból s alkot magának eszményeket, melyeknek alkatrészeit a külvilág szolgáltatja ugyan, de összetételük a művész lelkében létező eszmei kép mintájára megy. Épen a költészet története mutatja, hogy a költők sohasem elégedtek meg a természeti világ rajzolásával, hanem regék, mesék, a költői ábrándok messzi vidékeire kalandoztak. Ezt a világot Baumgarten „a költők világának“ (*mundus poetarum*)¹ nevezi.

Már most tudjuk hogy a szép érzékileg megismerhető, tehát megjelenő tökéletesség, azaz a részek megegyezése, e részek pedig a a legjobb világban már léteznek, megvalósúlva vannak. Ha a költő a tárgyát nem e világból veszi, akkor a legjobb világot mellőzi el s ennél fogva olyan mértékben távozik a szépségtől, a milyenben a létező világot hanyagolja el. Oly költői fictiók, melyek magukban lehetetlenek, melyek nem egyeznek az analogon rationis-szal, az észszel és értelemmel, ilyen ábrándok (*somnia*), mesék, nélkülözvén még az aesthetikai igazságot is, száműzve vannak a szép gondolatok mezejéről.² Ez aesth. szabály ellen vétének, a kik a régi mythologiából vesznek tárgyat, mint hajdan a görögök s rómaiak, a kik azok lehetetlenségeit az analogon rationis-szal nem látták be úgy, mint mi ma,³ vagy a kik az ily semmiségeket (*nugas*) a ker. vallás re dszerébe vegyítik.⁴ Azonban vannak olyan dolgok, melyek ebben a világban ugyan meg nem történhetnek, de belső ellenmondást nem rejtenek magukban; az ilyenek *fictiones heterocosmiae*,⁵ a melyeket költői fictióknak is nevez s a melyeknek összege épen az előbb említett *mundus poetarum*. S bár megengedi ennek a költői világnak jogosultságát, mégis azt állítja, hogy az tökéletlenebb, mint a való világ, mert eltér ettől, a legjobb világtól. Minden fictio ennél fogva természetellenes s több szépséget lát a Henrias allegoriájában, mint az ó világ mythologiai képeiben.⁶

Baumgarten aesthetikája egészen véve kétféle elemből áll. Egyik a Leibniz-Wolff bölcselkedésében adott philosophiai alap, melyen áll, midőn az aesthetika tárgyát, célját, a szép meghatározását adja. A másik elemet korának irodalomtörténeti előzményeiben kell keresnünk s főleg a lipceiek és svájcziai költészettani s kritikai kérdések körül folytatott harcaiban. Azok a részletek, melyekkel B. a szépség alkatrészeinek kerekeit kitölti, egytől egyig megtalálhatók kora költészettani és kritikai könyveiben (különösen a svájcziaknál), valamint a

¹ 513. §. ² 455. 456. §. ³ 514. §. ⁴ 515. §. ⁵ 511. §. ⁶ 597. §.

görög és római szónoklattani elméletekben. Ezt a tényt sem Zimmermann, sem Schasler nem említik, Stein pedig nem hangsúlyozza eléggé. A különbség csak az, hogy Baumgartennál ez elemek, e részletek mint egységes, tömör rendszernek szervei részei jelennek meg, elődeinél pedig minden összefüggés, rend nélkül.

Ha összevetjük Baumgarten aestheticájának egyes fejezeteit pl. csak Breitinger *Critische Dichtkunst*-jának vagy *Critische Abhandlung*-jának megfelelő szakaszaival, a mondottak igazsága azonnal kitűnik. Breitinger egész könyvet ír „a költői festésről”, a kifejezésről és színekről; Baumgarten külön fejezetekben ír a *lux aestheticá*-ról, *umbra aesthetica*-ról, a *colores aesthetici*-ről. Ismeretes, mily nagy szerepet játszik a *csodás* a svájceziak költészettanában; B.-nál ezt a *thaumaturgia aesthetica* tanában találjuk. Breitinger a hasonlatokról értekezik, Baumgarten aestheticájában igen nagy helyet foglal el ezeknek tárgyalása. De a források részletesebb kutatására és kimutatására nincs elegendő terünk. Kísérjük inkább Baumgartent, lássuk, mik a szépség alkatrészei?

E kérdés vizsgálatánál vesszük észre igazában, hogy mennyire ismeretes és mily gyakran hangoztatott fogalmakkal dolgozik B., mikor a szép alkatrészeit keresi. Helyesen mondja Stein, hogy a mikor B. a mű beosztásánál lélektani alapelveken nyugvó tudományát igéri az aestheticának, oly ígéretet tesz, a melyet később nem vált be. A szép művészetek elméletét igéri s magyarázatokat ad a természetes aestheticai dispositioról, a szép elméről, az aestheticai igazságról és valószínűségről, a dagály kerüléséről, a hasonlatok használatáról, de nem bölcséleti alapon felépített aestheticát. S abban is igaza van, hogy a mű terve és beosztása, melyet a prolegomena-kban ad, megfelel a bölcséleti alap gondolatnak, de aztán a részletezés, az egyes fejezetek kitöltése csak korának sokszor megvitatott s elcsépelet kérdéseiből áll. Ehhez hozzávéve, hogy mindkét műve gyakran az érthetetlenségig tömör latin nyelven van írva, s hogy tárgyalási módja a Wolff iskolájának szellemében fárasztó, unalmas, pedans, valóban nagy kitartás és türelem kell e művek áttanulmányozására. Ezért már Danzel is nagyobb hatást tulajdonít B. tanítványának Meier-nek, ki mestere tanait kellemesen, könnyen folyó német nyelven még az Aesthetica megjelenése előtt kiadta (*Anfangsgründe der schönen Wissenschaften*. 1788.). E nehezen érthető latinságért s szellemtelen tárgyalás módért sóhajt fel megkönnyebülten Schmidt, hogy ez útnak, B. két aestheticai művének végére ért; oly út, a mely századunk gyermekét nem hívogatja s a mely nem rózsákkal, hanem cserjékkel és tuskékkal van benőve.

E fárasztó út eredményeiből lássuk még a legfontosabbakat. A szép elemei, alkatrészei a *bőség, nagyság, igazság, szemléletesség, bizonyosság és élet*. Latin műszavai ezek: *ubertas, magnitudo, veritas,*

claritas v. lux, certitudo, vita cognitionis. Mielőtt azonban a keretek betöltéséhez fogna, előadja azon kellékeket, a melyek nélkül egy „szerecsés aesthetikus“ (felix aesthetikus) el nem lehet. Mint legelső alap szükséges bizonyos született aesthetikai dispositio (aesthetica naturalis conata): szép elme (ingenium venustum et elegans conatum), éles értekek, képzelem, emlékezet, költői tehetség, finom ízlés; felsőbb ismerő tehetségek fajai. Továbbá: született aesth. vérmérséklet (temperamentum aestheticum conatum), a mely csak méltó tárgyra irányul, a szellemnek fensége (magnitudo pectoris conata). E természeti tehetségekhez kell járulni szorgalmas gyakorlásoknak (exercitatio aesthetica), a melyek a szép gondolkodás megszokását (habitus pulcre cogitandi) eredményezik. Szükségesek e született és szerzett tehetségeken kívül a kedélynek még bizonyos pillanatnyi felhevülései, hangulata, az a művészi lelkesedés, melyet *impetus aestheticus* név alatt tárgyal (pulvera mentis incitatio, inflammatio, exstasis, furor). Itt azonban különös megjegyzésekkel is találkozunk. Pl. ajánlja a gyors lovaglást, mint egy eszközt a művészi lelkesedés fokozására. A Pegasusú írtékemben magyarázza. Innen van az is, hogy oly sok költemény keletkezik utazások alatt (81. §.). Alkalmos eszköz továbbá egy pár pohár jó bor (86. §.) vagy a „casti aesthetici“ számára szép leány jelenléte (87. §.).

A mit a VIII—XIV. fejezetekben a *böségről* mond, nem nagy jelentőségű. Rövid áttekintésünkben bátran mellőzhető.

A XV—XXVI. fejezetek az *aesthetikai nagyságnak* (magnitudo aesthetica) vannak szentelve. Megkülönböztet magnitudo *absoluta*-t és *relativa*-t (178. §.), továbbá *naturalis*-t és *moralis*-t (181. §.). Ez utóbbit *dignitas aesthetica* nak is nevezi (182. §.) s ezt a rómaiaknál és németeknél különösen kiemeli (187. §.). Ezzel a művészetnek a hatását az erkölcsre és moralra hangsúlyozza, mert habár nem is czélja a művészetnek az erkölcs hirdetése, de összeütközésbe azzal nem jöhet (188. §.). A *dignitas* megint lehet *objectiva* és *subjectiva* a tárgy vagy a művész személyét tekintve. Megbeszéli továbbá a tárgy abszolút és relatív nagyságát, a gondolatoknak, azaz az előadásnak az anyaghoz való viszonyát s itt két gyakoribb hibát említ fel, t. i. vagy az előadás nem méltó a tárgyhöz (βᾶθος) vagy pedig a tárgy nem méltó az előadáshoz (tum. 217. §.).

A gondolatok és előadás egymáshoz való helyes arányát szabályozzák az *argumenta audentia*, melyektől mint hibásakat meg kell különböztetni az *arg. tumoris*-t és *arg. deprimentia*-t v. βᾶθος-t (321. §.). A nagyságnál is a tárgy és személy szempontja szerint van *magnitudo objectiva* és *m. personae*, vagy *gravitas et magnanimitas aesthetica* (352. §.); ezen azt a lelki nagyságot érti, a mely távol állván minden dagálytól és alacsony gondolkodás módtól, mindig a gondolatnak épen megfelelő, ahhoz illő kifejezést találja meg. Ez a

magnanimitas a németeknél nagyobb mértékben van meg, mint szomszédainknál (a francziákat érti), kiknek inkább a *gracilitas* a tulajdonsága. Ez a lelki nagyság távol van a léleknek minden zajgásától és szenvedélyeitől, ez a lélek összhangja (416. §.).

A szépségnek harmadik alkatrésze az *aesthetikai igazság* (XXVII—XXXVI.) A mit e fejezetekben az aestheticai igazságról elmond, az már szorosabban összefügg rendszere szellemével.

Ezt megkülönbözteti a metaphysikai vagy logikai igazságtól, a mely a tárgyak megegyezése az egyetemes elvekkel.¹ Az aesthetika célja nem ez az igazság, mert *pulcre cogitaturus veritatis amicus est, neque tamen vel illius abstractissimae vel strictissimae servus*; hanem az, a mely érzékiileg megismerhető. (423. §.). Ez pedig valószínűség nélkül nem állhat meg. Mert a költő nem tud hatást gyakorolni s a mű értéke csökken, ha nem illeszkedik bele a természeti világ általános összefüggésébe s ha tárgya erkölcsileg nem jó. Épen e czélból, az erkölcs tanítása érdekében azonban néha eltérhet a valóságtól s az ú. n. heterocosmicus igazságokhoz fordulhat, a melyek azonban az analogon rationis-szal felfoghatók kell hogy legyenek. Ezek szerint aztán a *veritas aestheticologica* nem más, mint a *valószínűség*, azaz azon foka az igazságnak, a mely sem teljes igazságot, sem észrevehető hamisságot nem tartalmaz (183. §.).

Ha a képzet a tárgygyal nem egyezik meg, akkor áll elé a *falsitas aesthetica* (445. §.), a mely azonban nem szükségképen *falsitas logica* is. De a mesék, álomképek (somnia, mundi fabulosi), a melyek magukban ellenmondanak, a szép területéről kizárandók. A mi a való világban nem volt, nincs és nem lesz, az feltétlenül rossz, ilyenek az anachronismusok és történeti valótlanok is. A valóság mértékét pedig az a közönség, annak általános tudata határozza meg, a mely számára a mű készült (476. §.). A mit itt a fictiokról, a mundus poetarum-ról felhoz, fennebb már előadtuk. Csak azt a helyes megjegyzését említjük itt fel, hogy minél ismeretlenebb, szabadabb a költői fictio, a költőnek benső rend és általában szerkesztés által annál valóbbszínnűvé kell azt tennie (518. §.). Minél nagyobb az aestheticai tárgyak tömege, „erdeje“, annál sürgősebb a *studium veritatis aestheticum*, „ne pulcre cogitaturus vaetur in eadem licenter“ (555. §.). Az igazságot kereső szellemnek az emberi gyöngeség miatt meg kell elégednie az aestheticologikai igazságoknak egy kis részével (557. §.). De a törekvésnek nem szabad sem egyedül a formai, sem az anyagi ismeretre szorítkoznia; a kettő együtt ad tökéletes ismeretet.

A tisztább ész (a felsőbb ismerő tehetség) a formai, logikai igazság kutatására irányul, míg az analogon rationis az anyagilag, érzékeinknek megjelenő igazságot kutatja. Fontos itt az 561. 563. §.

¹ Metaph. 92. §.

A *rútról* szól, a mely a Leibniz optimismusával alig fér meg. Mivel az érzéki képzet nem mindig tökéletes, azért a költőnek néha mellőznie kell azon jegyeket, melyek a szépséggel meg nem férnek; ezért az anyagilag tökéletesebb igazságot (*veritas materialiter perfectior*) fel kell néha áldoznia a valószínűségnek (*amabilior forma verisimilitudinis* 565. §.). Az *aesth. igazságra* való törekvés nyilvánul az *aesthético-dogmaticum*, *aesthéticohistoricum* és *poeticum cogitandi generis* 566. §.). Az elsőt gyakran összevették a *genus cogitandi scientificummal*, minek az a hátránya, hogy a tudománytól is szép külsőt kívánnak, vagy megfordítva mindenütt a tudományosságot követelik (567. 578. §.). A logikai ismeret mehet ugyan ennek segélyére, de ennek a dogmatikai és történeti valószínűség határait nem szabad átlépnie, mert akkor a tiszta ismeret (*cognitio distincta*) körébe csap át. A költői valószínűség közelebb áll a dogmatikai (*generalia*), mint a történeti igazsághoz, mert ez az egyessel, különössel, amaz az általánossal foglalkozik.

A szépség negyedik alkatrésze, melyet már a második részben tárgyalt, a *claritas*, vagy *lux*. Világosság itt nem fejez ki eleget. *Meier Anfangsgründe der schönen Wissenschaften* cz. művében (1748), mely még Baumgarten Aestheticája előtt jelent meg, de ennek egyetemi előadásai alapján készült, lebháftigkei, élénkség szóval fordítja. Már előbb útaltunk a képzetek *claritas*-a és *distinctio*-ja közötti különbségre. Itt nemcsak a képzeteknek ránk gyakorlott élénk benyomásáról van szó, hanem a festészeti műszók, fény, árny, szín, *clairobscur* általános értelemben véve átvitetnek a költészetre és szónoklattanra s érti alattuk a trópusok, metaphorák alkalmazását, s érvek elrendezését, szóval mindazt, mi a beszédnek élénkséget s elevenséget kölcsönöz.

Az *aesthetikai elevenség* a gondolatoknak oly világossága és felfoghatósága, melyben még az analogon *rationis* is az egyik dolgot a másiktól megkülönböztetni tudja.¹ De valamint a festészetben az árny is szükséges, úgy a szép gondolatokban sem hiba, ha némelyek homálylyal vannak körülvéve. Ez oly kivétel, a mely épen a magasabb szépség érdekében szükséges. Gyakran a kerek rövideg, a méltóság és nagyság, az egész érthetősége és felfoghatósága, a rábeszélés hatalma, a szenvedélyek felkeltése szenvedhet, ha minden gondolatot fénybe helyezünk. A fénynek, világosságnak ez a szükséges hiánya az *umbra aesthetica*.² B. példákat is ad. Verg. Aen. I. 443.

Infert se tectus nebula. Mirabile dictu! Vagy I. 520. Dissimulant et nube cava speculantur amicti

... Circumfusa repente

Scindit se nubes et in aethera purgat apertum:

Restitit Aeneas, claraque in luce refulsit.

A fénynek és árnyak helyes szétosztása (*iusta lucis et umbrae dispensatio*)³ azt jelenti, hogy az egésznek se több, se kevesebb fényt

¹ 614. §. ² 654-665. §. ³ 666-687. §.

ne adjunk, mint a mennyi természettől megilleti, hogy arányosan osztassék szét a fény a részek fontosságához mérten, a lényegesebb részek emeltessenek ki stb. Minél jobban közeledünk az egész munka legfontosabb részéhez, annál nagyobb a fény; az árnyék pedig, mint a természetben délfelé, annál jobban oszladozik.¹ Az Aeneis V. könyve a IV. és VI. könyv között mintegy az árnyék.²

A mint a természetben a fénysugar változatai *színeknek* neveztetnek, ép úgy nevezhetők az aesthetikai elevenség vagy fény változatai *aesthetikai színeknek*.³ A festészetben nem a színek tömege, tarkasága, sokfélesége a fő, hanem hogy a fény és árny helyesen legyenek szétosztva. Így áll a dolog az aesthetikai színeknél is. Kis munkánál egy színt kell használni s különböző gondolatainkat a színek mennyiségének a változásával, a fény és árny helyes kiosztásával kifejezni. A fény minőségi változatai a színek, mennyiségi módosulásai a claiobscur, a fény és árny. A színeket Plinius után osztja fel; colores *austeri* et *floridi*. Azok adják a *genus cogitandi horridulum*-ot, ezek a *gen. cog. floridum*-ot. Az affectált elevenség (vividitas affectata) a *fucus aestheticus*,⁴ melyet Meier *aesthetische Schminke* oder *blauer Dunst*-tal fordít. Ez akkor származik, ha a színezés vagy igen sötét, vagy igen világos. Szembeállítja a stoikusok sötét erénytanát az epikureusok bájos, világos, derült boldogságtanával.

Mendelssohn⁵ B. e fénytanát „újnak és elmés“-nek mondja s egy rövid megjegyzésben az építészetre alkalmazza: a dór oszlop megfelel a sötét, a korinthusi a világos színeknek, az ioni középen áll a kettő között. Az oszlopdíszítéseknel az egyenes vonalak szintén a sötét, a görbék a világos színeknek. A festészetben a színezés mellett a *gen. cog. horridulum* és *floridum* nyilvánulhat az alakok elhelyezésében és a rajzban.

A fénytanak másik részét adják a *megvilágosító érvek* (*argumenta illustrantia*) és a *thaumaturgia aesthetica*. Amazok közé tartoznak a hasonlatok, ellentét, tropusok stb. Oly tárgyak, melyek minden retorikában előfordulnak, csakogy Baumgartennál az egész rendszernek szerves részeit képezik. A thaumaturgia a *csodással* foglalkozik. Az újság fénye a képzeteket különösen megvilágítja. „A csodálkozás az újságnak szemlélő megismerése. A csodálkozás kíváncsiságot kelt, a kíváncsiság figyelmet; a figyelem pedig a dolog élénk megvilágítására új fényt derít. „Az újságnak, ez által a csodálkozásnak, ez által a kíváncsiságnak s végre a figyelemnek aesthetikai felkeltése *aesth. thaumaturgiának* nevezetik“.

A szépség ötödik alkatrésze a *bizonyosság* (certitudo), a mely érzékileg, az analogon racionisszal is megismerhető. Ennek legfőbb eszköze az *aesth. rábeszélés*;⁶ ebből származik az *evidentia*. A rábe-

¹ 683. §. ² 682. §. ³ 688—703. §. ⁴ 701—729. §. ⁵ Gesammelte Schriften, Leipzig 1844. IV. k. 384. l. ⁶ 829—846. §.

széles fajai a megbizonyítás (confirmatio),² a *czúfolás* (reprehensio).³ Itt végződik B aesthetikája befejezetlenül a görögök és rómaiak szoklati gyakorlatából és elméletéből az unalomig ismeretes elveket és példákat hozva fel, melyeket részletezni nem szükséges.

A szépség hatodik alkatrészét már nem tárgyalhatta le, mert ebben a halál megakadályozta, valamint az aesth. bizonyosság tana sincs kimerítve, a mint szándékozta Baumgarten, miről a 2. rész előszava tájékoztat. A *lux* a kifejezésre, a *vita cognitionis*, melyet már nem tárgyalhatott, a tárgy tartalmára, megindító voltára vonatkozik, melyet az előadással növelni vagy kisebbíteni lehet.

Összegezve az elmondottakat, foglaljuk össze röviden Baumgarten érdemeit. Meier, a mesterét csodáló tanítvány Baumgartent „az aesthetika feltalálójának“ nevezi.⁴ Hát ez csak nagyon megszorítva állhat meg. Hiszen a tudomány nagy kárára oly korán elhunyt Stein egy fokes könyvet írt a Baumgarten korát megelőzőt aesthetikai törekvésekről, elméletekről. Baumgarten nevet adott egy oly tudománynak, melynek tárgya, problémái már rég fel voltak vetve s melyet aztán a tudományok bölcséleti rendszerébe beillesztett. Ez egyik érdeme. A másik pedig az, hogy e tudomány tárgyául kizárólag a szépet jelölte meg s kizárván az igazat és jót, amazt a logika, ezt az ethika tárgykörébe útalta. Schmidt fennebb idézett művében ezt így fejezi ki: „Hogy a művészet (első sorban a költészet) *egy külön kört* képez, hogy a *szépnek saját területe* van az emberi szel­lemben, ezt a svájcziaiak határozottan nem mondták ki ugyan, de fejtegetéseiknek egyszerű, magától szembeszökő következménye ez volt. Hogy ezt minden kívánható világossággal levonta és megvilágította, ez épen Baumgarten érdeme s egyszersmind általában aesthetikájának alapperçu-je, egészséges magva“ (37. l.). S hogy ez nem csekély érdeme Baumgartennak, mutatja a korabeli német popular-philosophusok s különösen Sulzer aesthetikája, a mely a szépet csak annyiban veszi tekintetbe, a mennyiben jó. Úgy okoskodnak t. i., hogy a szép erkölcsileg vagy jó, vagy rossz. A rossz nem lehet tárgya az aesthetikának s így a szépnek czélja a jó. Baumgarten rendszerében a szép, igaz és jó lényegileg egyek, de a szerint, a mint a különböző tehetségek által felfogatnak, fajilag különböznek. A tökéletest, ha az értelem ismeri meg, igaz, ha az analogon rationis ismeri meg, szép, ha pedig a facultas appetitiva kívánja, jó. Következik tehát, hogy a magában megegyező szép lehet a nélkül, hogy igaz és jó is lenne egyszersmind. Ezt Zimmermann helyes példákkal világítja meg:⁵ egy következetes rendszer, a mely egy hamis alapelven nyugszik, benső összefüggése által szép lehet s ennél fogva Baumgarten metaphysicája szerint¹

¹ 855—885. §. ² 886—898. §. ³ 829—846.

⁴ Anfangsgründe. Előszó.

⁵ Id. m. 171. l.

tökéletes. Vagy egy következetes jellem erkölcstelen alapelvvel az esztetikai összhang igazi mintája, de azért legkevésbé jó. Nem a benső összhang, hanem a *cél* határozza meg az erkölcsileg jót; az összhang magában véve semmi egyéb, mint egy esztetikailag tetszetős tulajdonság. S ezért igaza van Schaslernak, midőn így szól:² „Mivel Baumgarten a szépet kizárólag a homályos (érzéki) képzetre szorítja úgy, hogy a homályosságot a szép megismerésének feltételévé teszi, mivel továbbá a szépet teljesen kivonja a vágy köréből úgy, hogy még a tetszés is csak mint másodlagos valami szerepel az esztetikai megismerés fogalmánál; azért az ezekből vont ferde következtetések daczára is a szépnak ez a határozott elválasztása egyfelől az igaztól, másfelől a jótól nagy haladásnak jelezhető.“

Nem részletezzük, csak épen megemlítjük, hogy Kantnak az esztetika történetében korszakot alkotó jelentősége épen abban áll, hogy az esztetikai tetszés köréből a *vágyat*, az *érdeket* kizárta. Ki lehetne mutatni, hogy Kant az ítélő erő kritikájában Baumgarten szellemében járt el, a kit ő előadásai folyamán „a derék analizáló“-nak nevez.³ Például közös vonás az, hogy az esztetikai hatást mindketten nem a fogalmi érthetőségtől, hanem az eleven szemlélettől teszik függővé. De ezeket most nem részletezhetjük. E tekintetben is nemcsak első, hanem egyszersmind alapvető is Baumgarten esztetikája.

¹ 94. §. ² Id. m. I. 350. l.

³ Stein id. m. 342. l.

a három nemzet uniojáról szóló véd- és dacszövetség oklevele. Mátyás király ítélőbírái 1464. a Székelyföldön át Moldovába irányuló kereskedést szabályozzák. Mátyás király 1482. M.-Vásárhelynek vásárjogot ad. Báthory István véd- és kiváltságlevele a m.-vásárhelyi polgároknak 1487. II. Ulászló védlevele N.-Szebennek a székelyek ellen 1491. A székelyek a vajda ellen jogaik védelmére gyűlést hirdetnek Tordára a másik két nemzettel 1503. A székelyek határozatai a m.-vásárhelyi nemzetgyűlésen 1507. Sepszi-Szentgyörgy vásárjogát illető levelek 1510. 1555. II. Ulászló levelei a lázadó Székely János szász királybíró ellen 1513. Székelyország nemessége ipar szabályzata M.-Vásárhelyt 1514. Báthory Zsigmondé u. ott 1580. Az erdélyi alvajda levele a Dózsa kuruczai felőli hírekről 1514. Szapolyai János és Báthory István, Kristóf, Zsigmond rendeletei a székelyek Oláhországgal való kereskedésének szabályzásáról 1533—37. 1571—72. 1579. 1590. A m.-vásárhelyi országgyűlés végzései a székelyek hadi felszereléséről 1545. A székely Bölön és szász Mogyorós falvak határvillongása felől szóló ítélőlevelek 1547, 1555. 1561. A székely hat nem és 24 ág tisztviselésének sorrendi lajstroma 1548. a bécsi udv. levéltárból.

Báthory István Brutus János Mihály történetírót a n.-szebeni polgármesternek ajánlja 1575. A Báthoryaktól különféle adománylevelek székely birtokokról 1575—1602. Jobbágy lekötési és adományozási oklevelek 1577. 1583. 1584. 1587. 1588. 1593. 1594. 1598. Illyefalva vásárjogát illető oklevél 1578. Gyergyó-Ujfalú törvénye 1581. a mezői kártételek ellen. Zabolai Székely András végrendelete az orosz Pskow vára alatti táborban, a hol halálosan megsebesült 1581. Báthory István megerősítése 1682. majd halála után birtokának Esztelneken testvérei számára adományozása 1582. Csiki vasbányászoknak lőfőiség adományozás 1591. A Békés lázadása és leveretése után Magyarországra kiköltözött Andrásyak levelei székely ősi birtokai visszaszerzése érdekében 1595. Mihály vajda védlevele Gerébéknek 1599. Leveretéséről szóló levelek 1600. Báthory Zsigmondtól a Sikó-család lőfőiségi oklevele 1601. Báthory Zsigmond szabadság és kiváltságlevele „a hun ősökhoz méltó vitézségű” Maros-széki székelyek számára. Báthory Zsigmond Liber Regiusában a székely nemesítések és lőfőségek lajstroma 1601—1602. stb. stb.

Ez a dióhéjba foglalt tartalomjegyzék szolgáljon némi tájékoztatásul e kötet tartalmáról, melyhez egy ny. ívnél több apró szedésű két hasábos névmutató járul (melybe nincsenek felvéve az 1602. székely lajstrom nevei) úgy, hogy az oklevelekben is m. e. másfél ezer székely név szerepel.

Az V. kötetet néhány hó múlva követendő a VI-ik kötet, mely a XVII. századi okleveleket öleli fel.

Az V. kötet megrendelhető a Székely Tört. Bizottság jegyzőjénél Kanyaró Ferencz tanár úrnál (Tivoli ú.), ára 2 frt.

Gr. Széchenyi Béla keletázsiai útazása.

A múlt hóban került ki a sajtó alul Dr. Széchenyi Béla gróf keletázsiai útjának tudományos eredményét tartalmazó monumentalis nagy művének második és utolsó kötete. Valamint az elsőt, úgy e vaskos kötetet is a grófnak világos és szabatos előszava nyitja meg, a mely rövidsége mellett is az egész kötet gazdag tartalmát felöleli s mintegy összegezi. Következik ez után Bálint Gábor kolozsvári egyetemi tanárnak tanul vagy dravida tanulmánya, a mely e kötetnek több mint egy harmadát teszi. Minthogy e tanulmány nyelvészeti s így nem-szak olvasókra a legkevésbé ismert tárggyal foglalkozik: szükségesnek tartottuk azt a lehető rövid vonásokban ismertetni azért, mert az ethnographia és történelem, úgy az egyetemes, mint a hazai, a nyelvészet elfogulatlan észleléseit nem ignorálhatja.

Több mint 70 éve, hogy a dán nemzetiségű E. Kr. Rask nyelvész és keleti utazó Kelet-Indiában járván, Kelet-India déli részének lakóit s azok nyelvét észelve kimondotta, hogy Dél-India népeinek nyelve azon nyelvcsaládhoz tartozik, a melyet hol Szkytha, hol turáni, hol uralaltajinak neveznek.

Hasonló eredményre jutottak azután a következő észlelők, mint: Dr. K. Graul, Dr. Rev. Rob. Caldwell, Dr. Gundert stb. protestans hittérítők. Ezek között Dr. Caldwell angol tanul püspök több kiadást ért nagy művében a kérdést nyelvészetileg, néprajzilag és történetileg tárgyalva, végeredménykép kimondotta, hogy az általa dravida-sanskrit közös névvel jelölt 12 testvérnép 50 milliónyi lélekszámmal nyelvileg a szkytha vagy turáni nyelv-családhoz tartozik és abban legközelebb áll azon csoporthoz, a melyhez a turánság magyar ága is bizonyos pontokban közeledik. Az ethnographusok e nyelvészeti eredményt arra használták föl bámulatos logikával, hogy Dél-India nem-árja fajú népeiből csináltak egy önálló dravida népfajt. E furcsa osztályozásnál a főmotívum azon naiv gondolat volt, hogy miután eme népek legnagyobb része a műveltség magasabb fokán áll, mint a többi (?) turániak, tehát a dravidákat el kell a turániaktól választani.

A nyelvészek s különösen a hazai nyelvészet idegen fajú mesterei eme nyelvészeti eredményt egyszerűen tagadásba vették; s éppen ezért intézte gróf Széchenyi az expedíciót úgy, hogy Elő-Indiát útba ejtve, eme népeket s nyelvüket szemügyre vegye, annál is inkább, mert a déliindiai nyelveknek a magyar nyelvhez való hasonlósága olyan nem-nyelvész angol tiszteteknek is föltűnt, a kik Indiában szolgálván, a déli-indiai nyelvek egyikét vagy másikat ismerték és hazánkban útaztak. Az angol tiszttek eme nyilatkozatáról referáló Xantus János elhunyt ethnographusunkat Hunfalvy Pál nagyon élesen támadta meg. Ha élne látná, hogy a külföldi tekintélyes ismerettárok nem neki adnak igazat!

A tanulmányok szerzője Bálint Gábor, a főbb turáni nyelvek ismerője, tanulmányát a dél-indiai 12 testvérn nyelv közül a *kan-*

nada (angolul canaresse) nyelvvel kezdette, de csakhamar belátta, hogy a régi irodalom tekintetében a sanskrittal vetélkedő tamul nyelvet illeti a vezérszerep, mert a turáni hangtant, nyelv-szellemet és szókincset a tamul nyelv őrizte meg a legtisztábban. S éppen ezért szerző a tamul nyelvet az összes turáni nyelvek legrégebbi okmányának tartja s erre is fektette tanulmányában a főszólyt. Célja volt pedig e tanulmány által módot nyújtani honfitársainak egyszer arra, hogy ne legyenek kénytelenek vakon esküdni a tagadó mesterek szavaira, másodsor pedig arra, hogy a turánság irodalom nélküli számos nyelvei mellett olyannal is megismerkedhessenek, a mely a „szótagfogdosás“-on kívül (az elhunyt A. Schiefner nyelvtudós kifejezése) egyébire is való, régi és gazdag irodalmával szellemi kincseket nyújtván.

Szerző nézete Dr. Caldwell püspökétől csak abban tér el, hogy az idegen hangzású s több európai és tamul tudós által helyesen kifogásolt *dravida* nevezet helyett a tamult használja, mert ama név a sanskrit használat szerint nem turáni népeket is jelölő gyűjtő-név volt.

Szerző azzal, hogy a tamul nyelvet a turánság legrégebbi írott okmányának mondja, különösen a magyar nyelvészeket akarja figyelmeztetni arra, hogy amaz írott okmányt egyik turáni nyelv meghatározásánál sem mellőzheti az elfogulatlan nyelvész s így a magyar nyelvet is első sorban nem az irodalom nélküli, bizonytalan eredetű éjszakai nyelvek után kell megítélni, a mint tették idáig azok, a kikre nézve mind a magyar, mind az igazi turáni nyelvek szelleme és logikája idegen volt. Ugyanis ha az elfogulatlan észlelő azt látja, hogy a magyar nyelv számos alkatrésze közelebb áll a századok s talán ezredek előtt papír helyett pálmalevélre karczott tamul nyelvhez: elfogultság nélkül teheti-e azt a következtetést, mint tették a magyar nyelvészet idegen mesterei, hogy t. i. a magyar nyelv anyaga hiányos, alakja kopott?

A tanulni akaró magyar nyelvész számos példát láthat erre az egész tamul nyelvtanon és szótáron keresztül; a külföldi nem turanisták kedvéért pedig a német kiadás bevezetésében példákkal illusztrálta szerző nemcsak a magyarnak, hanem a többi turáni ágaknak is szoros összefüggését a tamullal. Ha tehát az elfogulatlan történészek tudomásul veszik azon nyelvészeti tényeket, hogy Ceylon szigetétől csaknem az éjszakai Jeges-tengerig és Nippon (Japán) legkeletibb határától az Adriai-tengerig azonos turáni hangtant, nyelv alakokat és mondattant észlelhetni: akkor az írott történet által csak imitt-amott érintett pontok közeit helyesebben tölthetik ki. Nevezetesen a tamul népek és indoszkythák valószínű összefüggését volna kívánatos biztosan megállapítani.

A második terjedelmesebb dolgozat e kötetben Dr. Török Aurél budapesti tud. egyetemi tanáré. Az embertan tanára e művében az expedítio által Nipponnak *Ezo* (Yezo) szigetéről hozott ajnó koponya ismertetése alkalmából az egész koponyatant nagy alaposággal tárgyalja.

Hogy a képes lapok által jól ismert, bozontoson szőrös és dús hajzata meg szakála által ijesztő külsejű ajnó-nép tulajdonképen minő

emberfaj, azt véglegesen megmondani nehéz. Például Exner „Japan“ című művében azt mondja, hogy a széles mellű és vállú, meg magas homlokú ajnó inkább európai típus, mint ázsiai, azaz inkább árja fajú, mint türáni. Nyelvüket azért a pár szóért, a melyeknek társai a nippon, koreai, mandsu, magyar és más türáni nyelvben is megtalálhatók, türáni nyelvnek aligha nevezhetni. Például a *viz* nipponi nyelven *mizu* és ajnó nyelven *becz* (folyóvíz), ajnó *poo*, *pó*, vogul *pi*, *püv*, osztják *pokh* (fiú); ajnó *khocz*, magyar *húsz*, vogul *kusz*, osztják *khusz*, nippon *hata* stb.

Szerző az ajnókat egy ős emberfaj maradványának tartja, a mely egykor nagyobb számban Kelet-Ázsia tengerpartjait és szigeteit birta; míg a türáni nipponok százados harcokban nagy részben kipusztították, a megmaradt részt pedig a magas fekvésű *Ero*, *Szakhelin* és *Kurili* szigetekre szorították, a hol a dermesztő égélj siettetni kipusztulásukat.

Heller J. jezsuita szerzetes ismerteti az oly sokszor tárgyalt, de idáig még mindig hiányosan másolt nestorianus keresztény emlékkönek fölfödését, megtartását és adja a kő sinai és szír nyelvű fölíratának megfejtését. Hszingán fu városa mellett levő ezen emlékkő a Kr. u. 781 évben emeltetett, a mi azt mutatja, a mint Lóczy L. helyesen jegyezte meg, hogy a kereszténység Sinában már akkor el volt terjedve, a mikor a római egyház a sinai birodalomról tudomással sem birt.

A kötet többi részét a természetrajzi gyűjtések fölsorolása, tudományos meghatározásai és illustratioi töltik be mind hírneves szakemberektől, a kik a természetrajz csaknem minden osztályában mutatnak ki új fajokat, a melyekkel az expeditio eme tudományát gazdagította.

Sz. G.

Különfélék.

Dr. Szilasi Gergely.

Ennek az évnek január 17-ik napján hunyt el Naszódon a kolozsvári *Ferencz-József Tudomány-Egyetem* nyugalmazott nyilv. rendes tanára, dr. *Szilasi Gergely*. A román Encyclopedia számára írt „*Ön-életrész*“-a (Tribuna 8, 9. szám 1897.) szerint, született Bethlenben (Szolnok-Doboka) 1836. január 27-én. Tanult Pécsen, Kolozsvárt a piáristáknál, a hol 1855-ben „*praeclare maturus*“-nak nyilvánított. Azután a bécsi Sta Barbara kir. gör. kath. seminariumba került; a bécsi egyetemen 1862-ben a hittaniakból tudorrá avatott: 1865-ben a seminarium igazgatója lett, s esperesi rangot nyert. 1872-ben került

az ujonnan felállított kolozsvári egyetemhez, melynek 1836-ig nyilv. rendes tanára volt, a román nyelvet és irodalmat adván elő. 1881-ben a kar böles. doktori czímmel tüntette ki „*honoris causa.*“ Jogosított tanára volt a sémi nyelveknek is. A tanárvizsgáló bizottságnak, a bukaresti tudományos akadémiának tiszteleti tagja stb.

Irodalmi munkásságát a következőkben foglalhatjuk össze: 1862-ben lefordította románra Wiseman kardinális „*Fabiola*“ című egyháztörténeti regényét; 1865-ben indítja meg a „*Sionul Românesc*“ egyházi lapot; 1879-ben *Apologie*, 1872-ben *Renasterea limbii române* címen ad ki egy-egy füzetet. Írt még néhány nyelvészeti tárgyú közleményt a Transilvaniában, Familiában, Telegraful Romanban. Magyar nyelven a következő címek alatt jelentek meg közlemények tőle: 1. A *dáciai román nyelv régisége.* (Erdélyi Múzeum 1876.); 2. A *maczedoniai román nyelvjárás.* (U. o. 1875.); 3. A *román műmeseköltészet kezdetei* (Egyetemi évkönyv 1878—9).

Dr. Szilasi Gergely jeles románista volt; nagy tudású és ismeretű férfiú. Hogy keveset írt, annak az iránynak köszönhető, a mely lekötötte. A nyelv jurifikálók, az ethnologisták közé tartozott, a kikre pár évtized óta igen rossz napok jártak. Nem írt, hanem tanult. A románság között a nyelvészetekben kevés ember volt nála tudósabb.

Nyugodjék békében!

Moldován Gergely.

Egy tudományos fölfedezés.

Tudjuk, hogy a Darwin-féle elmélet szerint az ember megjelenése a földön nem külön teremtési actus útján, hanem ugyanazon módon történt, mint a többi élőlények s különösen emlősök fejlődési és leszármazási története. Az embernek alsőbbrendű állatoktól, s névszerint a majomtól való származása, bár elméletileg megdönthetetlen volt, a valóságban mindeddig nélkülözötte a kézzelfogható bizonyítékot, t. i. még mindig nem sikerült fölfedezni a majom és az ember közötti átmeneti lényt, se élve, se annak korábbi időből eredő maradványait. Itt és ott merültek fel ugyan paläontologiai leletek, a melyek a majom és az ember közötti hézag áthidalására alkalmasaknak látszottak, de utóbb mindannyiszor kiderült, hogy csakis majom-maradványokról van szó. Végre két év előtt egy nagyfontosságú lelet meghozta ez ügyben a kívánt bizonyítékot! *Dubois Jenő*, egy fiatal németalföldi katonarvos, 1890—95 években terjedelmes ásatásokat eszközölt *Jáva* szigetén korábbi geologiai korszakokból származó gerinczesek maradványai után. Fáradtságát szép siker jutalmazta: mintegy 400 láda fossilis csontot küldött Leidába. A sziget közelében levő *Keudengo* hegylanczolat kemény, vulkanikus tuffa-rétegében csupa oly fauna rejlik, a mely részint ma már teljesen kihalt fajokat, részint a maiaktól eltérő fajokat képvisel. E rétegek vagy a kora-tertiär, vagy a késő-quartär korszakból származnak, mely a maiak közvetlenül megelőzte s abba

átment. Szarvas, bivaly, orrszarvú, sertés, elefánt, tigris, hyéna és krokodil csontok szomszédságában Dubois két zápfogat, egy felső-koponyát és egy bal felső-lábszárcsontot talált, melyek az emberszabású majom és az ember tulajdonságait oly mértékben egyesítő lényhez tartoznak, hogy a fölfedező bennök a kettő *összekötő-kapcsát* látja, s *Pithecanthropus erectus* névre keresztelte. E tárgyak több méter távolságra feküdtek egymástól, de ugyanazon tuffarétegben, ugyanazon magassági vonalon a *Bengevan-folyó* meredek partján Trinil közelében. Sokan kétségbe vonták, hogy e skeletrészek együvé tartoznának, de a ki látott valaha fossilis csonttelepet a természetben, vagy tett ilyen ásatásokat, az előtt kétségtelen, hogy azok egy egyén maradványai. A sok százezernyi állatsont közt csak e négy volt, melyek azokhoz semmi viszonyban nem állanak, ellenben épségre, nagyságra s alakra nézve annyira egymáshoz illenek, hogy egyenesen ember- vagy majomszabású lénynek kell azokat tulajdonítanunk, és pedig egy és ugyanazon lénynek. Ha más állatfajról volna szó, nem is igen emelték volna ez ellenvetést, de itt a majom és az ember közti átmeneti alak fölvétele nagy ellenkezőt keltett. Duboisnak a leletről szóló első jelentése (1894) s a majom-emberre vonatkozó hypothesis erős vita tárgyává lett.

A koponyatető általános alkatára nézve a *gibbon*-hoz (Jáva szigetén élő emberszabású majom) hasonlít, de annál sokkal nagyobb; belső ürtartalma 900—950 köbcéntiméter, a mi kétharmada egy közép-nagyságú emberi koponyaüregnek, holott a legnagyobb anthropoidok kapacitása legfőleg 500 köbcéntiméter. Így hát a *pithecanthropus* kapacitása az embernél kisebb, az anthropoidénál nagyobb; arcvonala szintoly jelentékenyen alatta áll a pápuáénak s mikrokephalósénak, és fölötte az anthropoidokénak. A kettő közt a középen áll, tehát egy átmeneti formához tartozik. — A felső lábszárcsontnál hasonlót látunk; hossza 455 milliméter (az egész egyén testi nagysága e szerint 1.7 méter lehetett) s így megfelel a koponyatetőnek, de jobban hasonlít az emberéhez, mint amaz. Az ember görbe s anthropoidok egyenes lábszárcsontja közt ez a középen áll; kevésbé görbe, mint az emberé, de annyira mégis, hogy könnyen lehet embernél is ily görbületű csontot találni. A *planum popliteum* tájéka domborúbb, mint az embernél, a miben ismét a gibbonhoz hasonlít jobban, bár az embernél is fordul elő ilyen pathologikus alakulás. Egyszóval a femur jobban hasonlít az emberéhez, mint a koponyaboltozat; ebből azt következtetik, hogy a *pithecanthropus* egyenesen járt. — A két zápfog (a felső álkapocs 2-ik és 3-ik zápfoga) koronájában inkább az ember, nagyságában és gyökér elhajlásában az anthropoid zápfogához hasonlít. A második mindenben megegyezik a harmadikkal, de annál jóval kopottabb. A csontok e tulajdonságaiból Dubois és sok más buvár arra az indokolt felfogásra jutott, hogy a *pithecanthropus* maradványai se egy emberre, se egy majomra nem vonatkoztathatók, hanem az ember s az emberszabású

majom közt álló átmeneti lényhez tartoznak, a mely egy sajátos, úgy az előbbtől, mint az utóbbtől elütő fajt képezett, úgy hogy számára új családot kell felállítanunk.

Ha végigtekintjük azon zoologusok, anthropologusok, anatomusok és paläontologusok véleményét, kik e kérdéssel foglalkoztak, látni fogjuk, hogy azok a lehető legnagyobb mértékben szétágazók, a mi a legjobban tanúskodik a pithecanthropus átmeneti természete mellett. Majomi eredetűnek mondja a leletet 3, emberinek 5, a kettő közti átmenetnek 6, részint majominak, részint emberinek 6 részint átmenetinek, részint emberinek 2. Az átmeneti forma legerősebb védelmezői a paläontologusok, kik előtt az átmeneti forma fogalma legotthonosabb. A koponyaboltozatra és a fogakra nézve a vélemények majdnem egyenlően oszlanak meg a majom és az ember közt, a lábszárcsontot ellenben minden szerző emberinek tartja. Ebből az tűnik ki, hogy a koponyaboltozat és a fog inkább majomi jellegű maradt, míg a lábszárcsont teljesen emberi alkatot öltött. *Az emberi typushoz való közeledés nem a koponyánál, hanem a végtagoknál kezdődött.*

Ez alapon aztán könnyebben kimagyarázható az embernek alsórendű lényből, név szerint majomból való kifejlődése is. E kifejlődés a hátsó végtaggal vette kezdetét; az emberszabású majom mindinkább hozzászokott a földön való mozgáshoz, mind hosszabb időre elhagyta a fákat s hátsó lábain járkált. Ez által lassankint annyira kiképződött a járásban, hogy a végtagok, kivált a lábszárak izomzata és alkata is ehhez alkalmazkodott s kézből széles talpú lábbá alakult, Tudjuk, hogy az igen alacsony műveltségű népeknél, valamint az újszülött gyermekekénél a kéz és láb közt nincs oly nagy különbség, mint nálunk. Így a négykezűből különböző végtagú lény lett, a ki képes volt az erdőt ott hagyni s szélesebb körben ott mozogni; szeme szélesebb, sokoldalúbb látómezőt nyert s ez által, a karok újabb functionainak behatása mellett, az agy gyors fejlődését is előmozdította. A végtagok elkülönződése e lényt egy csapással valamennyi állat fölé emelte, mert hátsó lábainak functionja teljesen független lett az elsőkéttől a mi az állatoknál hiányzik. Lábaival járt, kezeivel megkereste élelmét, védelmezte magát. Kődobálás közben észrevette, hogy a lepattanó hegyes, éles szilánkkal szurni, vágni lehet; szándékosan is próbált ilyent készíteni. E fegyverrel kezében már nemcsak védekezésre, hanem támadásra is képessé lett, vadászszá vált. Kézi ügyessége eszét, emez azt fejlesztette, az egyes agyrészek és érzéki szervek functionja kölcsönösen hatott egymásra s ezek viszont a kéz ügyességét tökéletesítették.

R. L.

Pusztuló bányászati levéltár.

Az 1852-ik évtől fogva az 1880-ik év végéig Kolozsvárt fennállott bányászati igazgatóság ministeri rendelettel feloszlattatván, teendői s hatásköre két különböző hatóságra szálltak át, a melyek közt

újabbkori, még actualis értékű és jelentőségű levéltára is megoszlott. A volt kicstári igazgatóságtól örökölt 1695-ön kezdődő levéltára azonban Zalatnára küldetett az újonnan alkotott bányászati hivatalnak. Ennek a levéltárnak immár csak történeti bece van, s mint ilyenre semmi szüksége sincs a zalatnai bányahivatalnak. A baj azonban nem ebben rejlik, hanem abban, hogy Zalatnán e levéltár számára helyiség nincs s mint haszontalan és alkalmatlan lomot valami kapu alatt felhalmozva tartják, a hol könnyen elpusztúlhat s idővel bizonyára el is pusztúlna. A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara 1880. jelentésében constatálván e levéltár Zalatnára vitelét, kifejezte azt az óhajtását, hogy bár csak „a már inkább a történelmet illető múlt századi levéltár Zalatnáról, a hol számára helyiség sincs, biztos helyre, az országos levéltárba Budára helyeztetnék át.“ Ez az óhajtás mind máig nem teljesült, mert nem régiben egy úti tárczában (P. Ll.) ismét csak azt olvassuk, hogy még mindig ott hányódik-vetődik, pusztúl az a nemzetgazdaságtani történeti tekintetből minden esetre becses levéltár. Felhívjuk erre az országos levéltár nagyérdemű igazgatósága figyelmét! Örömmel olvastuk ugyancsak e napokban, hogy a bécsi kamarai levéltár magyarországi részét nem sokára Budára viszik le. Kívánatos volna, hogy ugyanakkor az erdélyi kincstár eme pusztulásnak indúlt része is megmentetnék és biztos elhelyezést nyerne valahára — a míg nem késő!

Sz. L.

Szakosztályi Értesítő.

I. Havi ülés.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet böcs-, nyelv- és tört. tud. szakosztálya f. é. első havi ülését jan. 16-án d. u. 4 órakor tartotta dr. Szamosi János elnöklete alatt.

1. *Becze Antal*: A »Sicilicidium« utójátéka cz. értekezését olvasta fel a titkár.

2. *Dr. Versényi György*: Csokonai Dorottya és Pope fürtrablása összehasonlításáról olvasott fel.

3. *Új tagokul* fölvétettek: a *Magyar Kaszinó* Brassón, dr. *Demek Győző* főreálisk. tanár N.-Váradon (erd. múz. egyl. tagúl), a *Kalazantinum* Kolozsvárt, a *Nemzeti Kaszinó* Kolozsvárt, *Koós Ferencz* kir. tanácsos, ny. tanfelügyelő Brassón; dr. *Gyárfás J.* Tihamér főgymn. tanár Brassón, *Sólyom Lajos* tanárjelölt Kolozsvárt (aj. a titkár), *Bognár János*, *Jakobinyi Alajos*, *Martin Pál* tanárjelöltek Kolozsvárt (aj. Gombos F. Albin), *Tankó Béla* theologus (aj. Imre Sándor).

II. Választmányi ülés.

Szakosztályunk választmánya f. é. jan. 16-án d. u. 5 órakor tartotta ebben az évben első ülését, melyen a közgyűlés napjául kitűzte jan. 23-át, magáévá tette a titkár által kidolgozott évi jelentést és a pénztárkezelő elnök által

előterjesztett m. é. számadást és előirányzatot. Megvizsgálta és teljesen rendben találta a pénztári számadáskönyveket. Végül az »Erdélyi Múzeum« számára újonnan érkezett és titkár-szerkesztő által bemutatott dolgozatok felett határozott.

III. Évi közgyűlés.

Szakosztályunk jan. hó 23-án d. u. 4 órakor tartotta évi közgyűlését a tagok élénk érdeklődése mellett.

1. Dr. *Szamosi* János elnök a közgyűlést a következő beszéddel nyitotta meg.

Tisztelt közgyűlés!

Épen ma tíz éve (1887. jan. 23) választott meg engem először a szakosztály elnökévé s azóta folytonosan újból megtisztelt nagybecsű bizodalomával, a melyet viszont szerény tehetséggel ugyan, de a tölem kitelhető legjobb igyekezettel iparkodtam meghálálni.

Nagy dolgokat nem vittem, nem is vihettem véghez, de mindenkor azon voltam, hogy szakosztályunk üdvös működését lehetőleg előmozdítsam, a gátló akadályokat elhárítsam, ügyünknek barátokat szerezzek s a szakosztály pénzügyeit rendben tartsam. Jól tudom, hogy az elért sikerben csak igen-igen parányi rész illet engem, a tagtársak ügybuzgalma, a választmányi tagok szíves közreműködése s mindenek felett a lelkes szerkesztő-titkár urak fáradhatatlan és soha nem lankadó lelkesülése voltak azok a tényezők, a melyeknek a sikert legelső sorban tulajdonítanunk kell.

Egy pillantás kiadványunkra, a mely mindig az illetékes közvélemény helyeslésével találkozott, tagjaink folyton növekvő számára, pénzügyeinknek a legkritikusabb körülmények között is rendezett voltára meggyőzőhet mindenkit állításom helyességéről.

Programmunkat részint elnöki megnyitóimban, részint a titkári, illetve választmányi jelentésekben kifejtettük, azoktól eltérni, úgy hisszük — legalább ez idő szerint — nincs okunk.

Az Erdélyi Múzeum-Egylet közgyűlésén hallottunk ugyan két egymástól eltérő nézetet az anyaegyesület s közvetve a szakosztályok átalakításáról, módosítandó czéljairól, de ezek egyelőre csak felvetett eszmék, a melyeknek beható megfontolása elől kitérnünk sem nem lehet, sem nem szabad. Meg kell azokat vitatnunk kellő gondnal, kellő óvatossággal; de mindaddig, míg az anyaegyesület kebelében s a másik szakosztályival egyetértőleg megállapodásra nem jutunk, mindaddig a mostani szabályok szerint, az eddigi program alapján kell működésünket folytatnunk.

Ezzel a közgyűlést megnyitom.

2. Dr. *Szádeczky* Lajos titkár olvasta föl a választmány következő jelentését:

Igen tisztelt Közgyűlés!

Az idő eljár, évek jönnek és mennek s mi egy évvel ismét idősebbek vagyunk; szakosztályunk pedig jelenlegi szervezetében a 14-ik évébe lépett. Az emberi életkorban a 14-ik év a serdülő ifjúság kora. Ha ezt a mértéket alkalmazzuk szakosztályunkra s ha szemügyre vesszük fejlődési fokát: megelégedéssel láthatjuk, hogy nem korán fejlett esoda-gyermek, nem fiatal óriás, de még kevésbé elaggott ifjú, vagy elernyedtt idegzetű divathős, hanem természetes, fokozatos fejlődésében életerős és szépreményekre jogosító, hosszú életet ígérő, egészséges alkotás. Nem kérkedünk vele elfogúlt szülők módjára, de nem is pironkodunk miatta, pessimistikus túlszigorúsággal ítélve meg.

Ha visszapillantunk szakosztályunk egy évi működésére, fejlődésére; nincs okunk sem az elbizakodottságra, sem a kétségeskedésre: a nem rohamos, de fokozatos haladás feletti megelégedés megnyugtató érzése töltheti el lelkünket,

Annyit az igazságnak megfelelően constatálhatunk, hogy évről-évre tért hódítunk, hogy mindig többen és többen sorakoznak zászlónk alá, hogy az erdélyi részek területén a szakkörünkbe vágó irodalmi és tudományos működések központja, időszaki termékeinek tárháza a mi szakosztályunk s magtára folyóiratunk.

Tagtársaink, munkatársaink a múlt évben is szaporodtak, munkálkodásunk, szellemi és erkölcsi tőkénk gyarapodása lépést tartott az idővel, a fokozottabb igények, a korszellem kívánalmaival.

Nemcsak a rendes hétköznapi munkát végeztük becsülettel, de résztvettünk a nemzet ezredéves örömnünnepében is, a magunk módja és hivatása szerint. Millenniumi füzete folyóiratunknak bokrétába kötötte azt a szellemi virághalmazt, melylyel itt székhelyünkön a millennium ünnepét megkoszorúztuk.

És résztvettünk a nemzeti genius egy specialis erdélyi ünnepén, midőn a Mátyás király szobra alapkövetételekor a nagy király emlékének szenteltük egyik füzetünket.

Nem világraszóló alkotások ezek, de a tudomány kegyeletének, a nemzeti genius iránti hódolatának emlékezetre méltó megnyilatkozásai szakosztályunk múlt évi történetében.

Az ünneplések hangulata azonban a rendes hétköznapi munkából sem zavart ki. Ebből is kivette részét szakosztályunk kellőképen.

Rendes havi felolvasó ülést tartottunk hatot, u. n. népszerű felolvasó ülést a nagy közönség számára egyet, választmányi ülést kettőt, közgyűlést egyet.

Folyóiratunkból, az Erdélyi Muzeumból, kiadtunk a szokásos 10 füzetben 512 oldalt, tehát 32 ny. ívet. És pedig kiadtunk 22 értekezést és önálló cikket 30 közleményben; az Irodalmi Szemlében 23 hazai és 13 külföldi munkának tüzetesebb bírálatát és ismertetését és számos kisebb ismertetést a Különfélék rovatában, melyben 18 nagyobb és számos apróbb közlemény jelent meg az Erdélyi könyvtáron, folyóiratok állandó szemléljén és a Hivatalos Értesítőn kívül.

Szakosztályunk létszáma a múlt évben szaporodott 48 új taggal (1895-ben 33-al), úgy hogy tagjainak száma jelenleg 322.

Múlt közgyűlési határozatainkból megemlítendő, hogy a jelen 1897. évre a vidéki tagok eddig 2 frtnyi tagdíját egyenlővé tettük a kolozsvári tagok eddig is fizetett 3 frtnyi tagsági díjával. A Múzeum-Egylet központi választmánya ehhez képest az alapszabály módosítására megtette a szükséges lépéseket, szabad tetszésére bízván a szakosztályoknak, hogy saját belügyeikben s így a tagdíjra nézve a központi igazgatástól függetlenül intézkedjenek.

Nem hiában számítottunk ebben vidéki t. tagtársaink méltányosságára: ez intézkedés ellen eddig eddigelé egyetlen felszólalást sem kaptunk, méltányolván mindenki azt, hogy folyóiratunkat a szakosztály tagjai így is felelő részben ingyen kapják, a Múzeum-Egylet subventiója fedezvén a költségek nagyobb részét.

Pénzügyeink állását a szakosztályunk elnökétől összeállított zárszámadás a következőleg tünteti föl:

Az 1896. évi zárszámadás.

A) Bevétel.

	előirányozva	befolyt
Pénztármaradék 1895-ről	70-86	70-86
Általány a múlt évi előleg levonása után	1350—	1350—
Tagsági díjak 1896. évre	—	469-82
Tagsági díjak 1897-re (6 × 2 = 12) + (7 × 3 = 21) (571-35)	450—	33—
Tagsági díjak előbbi évekről (hátrálékok)	—	31-02
Nyomatványok eladásából	—	43-50
Átmenő bevételek (9 frt) és intercalaris kamatok (21 frt)	20—	30—
Összeg	1890-86	2028-20
A bevétel több mint elő volt irányozva	137-34	
	2028-20	

Az átmenő bevételek levonása után valóságos bevétel 2019 frt 20 kr., tehát az előirányzatnál *több 128 frt 34 krral.*

B) *Kiadás.*

	előirányzat	valóság
Az »Erdélyi Múzeum« 10 füzetének nyomása (32 $\frac{1}{8}$ ív) és befűzése	800—	829.37
Tiszteletdíjak	8. 0—	713.21
A szerkesztő tiszteletdíja	300—	300—
Egyéb nyomtatványok, czímszalagok, meghívók	85—	{ 23.20
Expeditió, postai kiadások	—	{ 53.15
A szolga jutalmódija	30—	30—
Átmenő bevételek kiadása	—	9—
A Thallóczy-alapból tőkésítve (36.66)	35—	35—
Összesen...	2050—	1992.93
a mely összegeket szembeállítva a bevétellel	1890.86	2028.20
mutatkozik tervezett hiány (159.14) valóságos maradék (33.31) — 159.14 + 35.27		
s ha ebből a 35.27 frtból levonjuk az 1897. évi tagsági díjakat 33 frtot, marad valóságos maradék		2.27

Az 1897 évre szóló költségvetést van szerencsénk a következőkben bemutatni:

Előirányzat 1897-re.

<i>Bevétel.</i>		<i>Kiadás.</i>
Készpénz áthozatal 1896-ról ..	35.27	Az Erdélyi Múzeum 10 füzeté 35 ívvel, Átalány az EME-től (az eddigi) 1500— nyomda
Tagsági díjakból 1897-re.....	500—	Irói tiszteletdíjak
Hátrálék 1896-ról	50—	Szerkesztő tiszteletdíja
Előfizetések, nyomtatv. eladása	70—	Meghívók, czímszalagok, exped. 100—
Intercalaris kamatok	20—	Szolga díjazása
Összesen... 2175.27		Összes kiadás 2230—
		Levonva a bevételt 2175.27
		Marad deficitként 54.73

de a melyet annál könnyebb lesz elenyésztetni, mert az átalány felemelése, illetve visszaállítása 1800 frtra kilátásba van helyezve. Ez esetben a füzetek 4 ívesek lesznek megint, mint voltak 1892-ben.

Ez szakosztályunk múlt évi működésének, pénzügyeinek és költségelőirányzatának vázlatos képe.

De minthogy a múlt évvel három éves ciklusunk is bezárult s mandátumát a szakosztály tisztikara ügyrendünk értelmében a közgyűlés rendelkezése alá bocsátja: nem tehetjük ezt a nélkül, hogy rövid visszapillantást ne vessünk e három évi fejlődésünk számadataira.

1895 végén szakosztályunknak volt 185 tagja, jelenleg van 322, tehát 137-el több, mint 3 évvel ezelőtt. Ezen kívül esereviszonyban állunk még vagy 30 rokonzcélú egyesülettel, tudományos és közintézettel, úgy hogy az »Erdélyi Múzeum«-ból havonként közel 400 példányt küldünk szét, a miért is a két év óta nyomtatott 400 példány-számot már most 450:-e kell felemelnünk. Szellemi gyarapodásban sem szenvedtünk hiányt. Munkatársaink sorában szaktudományunk kiváló művelői nevével találkozunk nemesak Erdélyből, de az egész országból, sőt annak határán túlról is Londontól, Bécsen át, Bukarestig.

Az öröndetes fejlődésnek ezt az eredményét szakosztályunk a Múzeum-Egylet támogatása mellett első sorban buzgó tagjainak, folyóiratunk jeles munka-

társainak tulajdoníthatjuk, fogadják érte hálás köszönetünket. Kérjük azt jövőre is és ajánljuk pártfogatásukba továbbra is szakosztályunkat, melynek a tudomány művelésére és terjesztésére irányuló törekvése kétségtelenül hézagot pótol főképp hazánk erdélyi részeiben s így tudományos törekvéseink támogatásával nemcsak culturalis, hanem hazafiás czélt is támogatnak.

Adja Isten, hogy buzgó igyekezetünk a nemes czél szolgálatában menél inkább általános támogatásban részesüljön közelről és távolról.

Ebben a reményben zárjuk be jelentésünket, kérve annak szíves tudásúl vételét.

Kolozsvárt, 1897. február 15. vál. ülésünkől

Dr. Szamosi János

elnök.

Dr. Szádeczky Lajos

titkár.

A közgyűlés a jelentést élénk tetszéssel örvendetes tudomásúl vette.

3. A közgyűlés a múlt évben nem küldvén ki számvizsgálókat, elnök indítványára most kérte föl dr. *Versényi* György és dr. *Cserép* József sz. o. tagokat, hogy a választmány által felülvizsgált pénztári számadásokat a közgyűlés nevében vizsgálják meg. A kiküldött számvizsgálók más terembe vonulnak.

4. Új tagokul bejelentettek: *Butyka* Dezső volt török katona-orvos, *Dobál* Antal ügyvéd, *Gidófalvy* István közjegyző, *Kenessey* Béla ev. ref. theol. igazgató, *Kozma* Ferencz tanfelügyelő, *Nalácz* Ödön földbirtokos Deéthea, dr. *Pokoly* József theol. tanár Kolozsvárt (aj. titkár); *Szekula* Ákos az »Ádria« igazgatója, *Kecskeméthy* Lajos tanár Debreczenben, *Katz* G. könyvkereskedése (előfizető) Budapesten, Nagysolymosi *Koncz* Ármin gyógyszerész és földbirtokos Sz.-Udvarhelyt, *Szinger* Kornél tanár Szegeden (aj. elnök); *Mitrovics* Gyula tanár Sárospatakon (aj. dr. Rácz Lajos); dr. *Menyhárt* Gáspár ügyvéd Kolozsvárt (aj. Czizler Ignác); *Hartmann* János, *Polgár* József tanárjelölt Kolozsvárt (aj. titkár); *Scherer* Lajos tanárjelölt Kolozsvárt (aj. Imre Sándor).

5. Elnök jelenti, hogy új ügyrendünk értelmében a tisztviselői kar 3 évi cyklusa lejárván, maga, az alelnök és titkár nevében lemond, s az öt kilépő vál. tag helye betöltésére is választásra hívja fel a közgyűlést, korelnökségre kérvén fel *Fazakas* József v. tag urat.

6. *Fazakas* József korelnök szavazatszedő bizottságul felkéri dr. *Moldován* Gergely elnöklete alatt dr. *Török* István és dr. *Czizler* Ignác sz. o. tagokat, kik a szavazatokat beszedik s összeszámolják.

7. A szavazatok eredménye (beadatott összesen 36 szavazó czédula) összeszámíttatván, elnökké választott dr. *Szamosi* János (33), alelnökké dr. *Márki* Sándor (34), titkár-szerkesztővé dr. *Szádeczky* Lajos (35 szavazattal). Az öt megüresedett vál. tagságra megválasztottak: dr. *Farkas* Lajos (23), *Nagy* Károly (25), dr. *Schilling* Lajos (34), dr. *Széchy* Károly (35), dr. *Schneller* István (21 szavazattal).

8. *Szamosi* János újra elfoglalván az elnöki széket, maga és tisztársai nevében köszönetet mond újra megválasztatásukért, a kötelesség pontos teljesítése által igérvén meghálálni a bizalmat.

9. A kiküldött számvizsgálók jelentik, hogy a m. é. pénztári számadásokat

tételről-tételre átvizsgálván s a mellékletekkel összehasonlítván, teljesen rendben találták. A közgyűlés a pénztárt kezelő elnöknek fáradozásaiért köszönetet mond s a felmentést megadja.

10. A jelen évi számadások megvizsgálására számvizsgálóként választatnak dr. *Versényi* György és *Erdélyi* Károly sz. o. tagok.

11. Jegyzőkönyvhiteljesítőként elnök fölkeri dr. *Hám* Sándor és dr. *Gál* Kelemen sz. o. tagokat.

12. Végül dr. *Gyalui* Farkas indítványozta, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyet b. ny. és tt. szakosztálya és az Erdélyi Irodalmi Társaság között némi kapcsolat létesíttessék.

Élénk eszmecsere után a közgyűlés abban állapodik meg, hogy mivel az indítvány előre bejelentve nem volt s így szabályszerűen előkészítve nincs, érdemleges határozatot e felett nem hozhat.

Ezzel a közgyűlés szétoszlott.

Az Erdélyi Múzeum-Egyet

bölcselet-, nyelv- és történettud. szakosztálya tagjai:

<i>Elnök</i> : Szamosi János dr. egyetemi tanár.	} 1897—99.
<i>Alelnök</i> : Márki Sándor dr.	
<i>Titkár-szerkesztő</i> : Szádeczky Lajos dr.	

Választmányi tagok:

Farkas Lajos dr. egyetemi jogtanár.....	1897—99.
5 Fazakas József tanító-képezdei tanár.....	1896—98.
Ferenczi Zoltán dr. egyet. könyvtárigazgató....	1895—97.
Finály Henrik dr. egyet. böles. k. tanár.....	1895—97.
Gyalui Farkas dr. hírlapíró.....	1895—97.
Kanyaró Ferencz dr. univ. főgymn. tanár.....	1895—97.
10 Lázár Gyula dr. tanítónő-képezdei tanár.....	1895—97.
Moldován Gergely dr. egyet. b. k. tanár.....	1896—98.
Nagy Károly dr. keresk. akad. tanár.....	1897—99.
Schilling Lajos dr. egyet. b. k. tanár.....	1897—99.
Schneller István dr. egy. b. k. tanár.....	1897—99.
15 Szász Béla dr. egyet. b. k. tanár.....	1896—98.
Széchy Károly dr. egyet. b. k. tanár.....	1897—99.
Török István dr. ref. főgymn. igazgató.....	1896—98.
Vajda Gyula dr. kegyesrendi kormánysegéd....	1896—98.

Összesen... .. 18.

A Múzeum-Egyet tagjai közül a szakosztálynak tagjai:

Abt Antal dr. Kolozsvár.	Dániel Gábor alapító Budapest.
Bálintitt József br. alap. N.-Ernye. 10	Demek Győző dr. N.Várad.
Békésy Károly dr. Kolozsvár.	Demeter Károly alap. Kolozsvár.
Béldi István alap. M.-Vásárhely.	Esterházy János gr. alap. Kolozsv.
5 Boros György Kolozsvár	Esterházy Kálmán gr. igazgató t.
Bóhm Mihály Kolozsvár	és elnök Kolozsvár.
Brassai Sámuel dr. alap. Kolozsv.	(Farkas Lajos dr. v. t. Kolozsv.)
Brassai Magyar Kaszinó.	Felszeghy Samu alap. Kolozsv.

- (Ferenczi Zoltán dr. v. t. Kolozsv.)
 (Finály Henrik dr. alapító, titkár és v. t. Kolozsvár.)
 (Gyalui Farkas dr. v. t. Kolozsvár.)
 15 Gyarmathy Miklós alap. Kolozsv.
 Gergely Samu dr. Kolozsvár.
 Groisz Gusztáv dr. Kolozsvár.
 Hegedüs Sándor alap. Budapest.
 Jakab Elek alap. Budapest.
 20 Jósika Sámuel br. alap. Bécs.
 Kalazantinum Kolozsvár.
 Koch Antal dr. Budapest
 Koch Ferencz dr. Kolozsvár.
 Kolosvári Sándor dr. Kolozsvár.
 25 Kolozsvár város tanácsa.
 Kolozsvári Úri Casino, alapító.
 Kovács Lőrincz alap. Nagybánya.
 Kóvári László alap. Kolozsvár.
 Kuun Géza gr. alap. M.-Németi.
 30 Lindner Gusztáv dr. Kolozsvár.
 (Márki Sándor dr. sz. o. aleln. Kvár.)
 (Moldován Gergely dr. v. t. Kolozsv.)
 (Nagy Károly v. t. Kolozsvár.)
 Nagyenyei ev. ref. főiskola
 Rombauer Emil Brassó.
 Sándor József Kolozsvár.
 (Schilling Lajos dr. v. t. Kolozsvár.)
 Szabó Sámuel Kolozsvár.
 35 Szádeczky Gyula dr. Kolozsv.
 (Szamosi János dr. sz. o. elnök Kvár.)
 (Szász Béla dr. v. t. Kolozsvár.)
 Szász Domokos Kolozsvár.
 Szász Gerő Kolozsvár.
 Szőlgyémi János Budapest.
 Terner Adolf dr. Kolozsvár.
 40 Thorotzkay Sándor a. T.-Szt.-György.
 Torma Zsófia igazg. t. Szászváros.
 (Török István dr. v. t. Kolozsvár.)
 Udránszky László dr. Kolozsvár.
 (Vajda Gyula v. t. Kolozsvár.)
 Vályi Elek alapító Kentelke.
 Vignyázó Ferencz gr. alap. Budapest.
 45 Zichy Jenő gr. alap. Budapest.
 Összesen 45.

Rendes tagok és előfizetők:

Név	Lakhelye	Belépett	Fizetett		
			1895	1896	1897
			forint		
Abelsberg József	Léva	1895	2	2	.
Ábrai Lajos	Arad	1894	2	2	.
Adorján Miklós	Csurgó	1884	2	2	.
Ajtai K. Albert	Kolozsvár	1892	3	3	3
5 Aradi áll. főreáliskola	Arad	1895	2	2	2
Aradi kir. főgymnasium	Arad	1895	2	2	2
Aradi keresk. akadémia	Arad	1894	2	2	2
Aradi Kölcsey-egyesület	Arad	1894	2	2	.
Bajai cist. rend. főgymn	Baja	1884	2	2	.
10 Baczó Mózes	Drág	1894	2	2	.
Baksay József	Kolozsvár	1897	—	—	.
Balassa József dr.	Budapest	1892	2	2	.
Balásy Dénes	Budapest	1884	2	2	3
Bálint Gábor	Kolozsvár	1895	3	3	.
15 Bálintb György	Gyulafehérvár	1895	2	2	.
Balló István	Csik-Somlyó	1895	3	3	.
Balogh Arthur dr.	Budapest	1894	2	.	.
Balogh Péter	Szolnok	1893	2	2	.
Barabás László	Debreczen	1892	2	2	3
20 Barabás Samu	Budapest	1895	2	2	.
Bartók Jenő dr.	Nyiregyháza	1894	.	.	.
Bellaágh László	Aszód	1894	2	2	.
Beeze Antal	Csik-Szereda	1897	—	—	3
Beöthy Zsolt dr.	Budapest	1891	2	2	.

Név	Lakhelye	Beépített	Fizetett		
			1895	1896	1897
			forint		
25 Berzeviczy Edmund.....	Berzevicze	1895	2	2	.
Békefő Remig dr.	Budapest	1895	2	2	.
Bod Péter.....	N.-Szeben	1857	2	2	.
Bodiss Jusztin.....	Pannonhalma ..	1896	—	2	3
Bodrogi János.....	Nagy-Enyed	1894	2	2	.
30 Bognár János.....	Kolozsvár	1897	—	—	.
Borcsa Mihály dr.....	Kolozsvár	1894	3	3	.
Bordeaux Árpád.....	Brassó	1894	3	3	.
Boros Gábor dr.....	N.-Szeben.....	1895	2	2	.
Both István dr.....	Zilah	1892	2	2	.
35 Bournáz Ernő.....	Kaposvár	1884	2	2	.
Böhm Károly dr.....	Kolozsvár	1896	—	3	.
Bölöni László.....	B.-Hunyad.....	1894	2	2	.
Brassói ev. főgymn. könyvt.....	Brassó.....	1890	2	2	.
Budapesti I. ker. állami főg.....	Budapest	1895	2	2	.
40 Bpesti II. ker. kath. főgymn.....	Budapest	1894	2	2	.
Bpesti VIII. ker. áll. főgymn.....	Budapest	1896	—	2	2
Bpesti IX. ker. polg. és keresk. iskola.....	Budapest	1895	2	2	.
Budapesti Országos Levéltár.....	Budapest	1894	2	2	.
Butyka Dezső.....	Kolozsvár	1877	—	—	3
45 Concha Győző dr.....	Budapest	1893	2	2	.
Csánky Dezső dr.....	Budapest	1893	2	2	2
Csengeri János dr.....	Kolozsvár	1891	2	3	.
Cserey József.....	Temesvár	1884	2	2	2
Özv. Cserey Jánosné, született Zathureczki Emília.....	Imecsfalva	1895	3	2	2
50 Cserép József dr.....	Arad	1891	2	2	3
Cserny Ernő.....	Gyöngyös.....	1896	—	2	3
Csontos Olivér.....	M.-Vásárhely ..	1893	2	2	.
Czigler Ignác dr.....	Kolozsvár	1894	3	3	.
De Gerando Antonina.....	Kolozsvár	1888	3	3	.
55 Dévai főreál isk. tan. könyvt.....	Déva	1890	2	2	3
Dévai főreál isk. önk. kör.....	Déva	1888	2	2	3
Dobál Antal.....	Kolozsvár	1897	—	—	.
Domján István.....	S.-Szt.-György ..	1894	2	2	3
Eisler Mátvás dr.....	Kolozsvár	1892	3	3	.
60 Éjszaki Károly.....	Kolozsvár	1896	—	3	.
Eperjesi Széchenyi-kör.....	Eperjes.....	1896	—	2	.
Erdélyi Károly dr.....	Kolozsvár	1897	—	—	.
Erdélyi Lajos.....	Kolozsvár	1894	3	3	.
Erdélyi Pál.....	Budapest	1891	2	2	.
65 Erőss József.....	Gyulafehérvár ..	1894	2	2	.
Erzsébetvárosi áll. főgymn.....	Erzsébetváros ..	1890	2	2	3
Farkas Róbert.....	Lelesz.....	1884	2	2	2
Farnos Dezső dr.....	S.-Szt.-György ..	1884	2	2	.
(Fazakas József v. t.).....	Kolozsvár	1884	3	3	.
Fehértemplomi áll. főgymn.....	Fehértemplom ..	1894	.	.	.
Fekete István.....	Selmeczbánya?	1891	2	2	.

Név	Lakhelye	Belépett	Fizetett		
			1895	1869	1897
			forint		
Ferenczi Alajos dr.	Zenta	1884	2	2	2
Fogarasi polg. és ker. isk.	Fogarás	1895	2	2	2
Földes János	Arad	1895	2	2	2
Fülöp Adorján dr.	Zenta	1884	2	2	3
75 Fülöp Károly	Kisujszállás	1895	2	2	2
Füredi János	P.-Szt.-György	1892	2	2	2
Gaal Lajos	Szent-Gotthárd	1892	2	2	2
Gál Kelemen dr.	Kolozsvár	1895	3	3	3
Gáspár János	Nagy-Enyed	1894	2	2	2
80 Geréb Márton	Kolozsvár	1884	2	2	2
Gerecz Péter dr.	Budapest	1884	2	2	2
Gerevics Gusztáv	Zombor	1894	2	2	2
Gidófalvy István dr.	Kolozsvár	1897	—	—	—
Gombos F. Albin	Kolozsvár	1897	—	—	—
85 Gödry Ferencz ifj.	S.-Szt.-György	1895	2	2	2
Görgei Arthur (előfiz.)	Visegrád	1885	2	2	3
Gurnesevics Lajos	Nagy-Bánya	1887	2	2	2
Gyárlás Győző	S.-Szt.-György	1895	2	2	2
Gyárfás J. Tihamér	Brassó	1897	—	—	—
90 Gyulafehérvári r. k. főgymn.	Gyulafehérvár	1895	2	2	2
Hám Sándor dr.	Kolozsvár	1892	3	3	3
Halász Ignác dr.	Kolozsvár	1895	3	3	3
Harasztí Gyula dr.	Kolozsvár	1895	3	3	3
Hartmann János	Kolozsvár	1897	—	—	—
95 Hegedüs István dr.	Budapest	1884	2	2	2
Heinrich Gusztáv dr.	Budapest	1892	2	2	2
Héjjas Pál	Csurgó	1890	2	2	2
Henning Rudolf	Nagy-Szeben	1889	2	2	2
Holzhammer János	Sopron	1894	3	2	2
100 Horváth Cyrill	?	1891	2	2	2
Horváth Ödön dr.	Eperjes	1894	2	2	2
Hóry Béla	Kolozsvár	1895	3	3	3
Imre Lajos dr.	H.-M.-Vásárh.	1887	2	2	3
Imre Sándor	Kolozsvár	1895	3	3	3
105 Ince István	Nagy-Kanizsa	1891	2	2	2
Inkey Béla	Budapest	1895	2	2	2
Jakobinyi P. Alajos	Kolozsvár	1897	—	—	—
Jankó János dr.	Budapest	1894	2	2	2
Jánosi Péter	Sz.-Udvarhely	1884	2	2	2
110 Jármy József	Miskolcz	1893	2	2	2
Jászai Rezső dr.	Szeged	1896	—	—	—
Katz G. könyvker. (előfiz.)	Budapest	1897	—	—	—
Kassai prem. főgymn.	Kassa	1888	2	2	2
Kammerer Ernő dr.	Tolna-Szántó	1894	2	2	3
(Kanyaró Ferencz v. t.)	Kolozsvár	1893	3	3	3
115 Karácson Béla	Kisujszállás	1894	2	2	2
Karácsonyi János dr.	Nagyvárad	1894	2	2	3
Keil Alajos dr.	Szolnok?	1884	2	2	2
Keith Károly	Sz.-Udvarhely	1894	2	2	2

Név	Lakhelye	Belépett	Fizetett		
			1895	1896	1897
			forint		
Kelemen Lajos	Kolozsvár	1897	—	—	.
120 Kenessey Béla dr.	Kolozsvár	1897	—	—	3
Ketskéméthy M. Lajos	Debreczen	1896	—	3	3
Késmárki ev. lyceum	Késmárk	1894	2	2	.
Kiss Pál	Nagy-Enyed	1896	—	2	.
Kisujzállási ref. főgymn.	Kisujzállás	1896	—	2	2
125 Kolozsvári áll. tanítónő-kép. ...	Kolozsvár	1889	2	2	.
Kolozsvári Nemzeti Casino	Kolozsvár	1897	—	—	3
Kolozsvári polg. fiú-isk.	Kolozsvár	1889	2	2	.
Kolozsv. unít. főgymn. t. k.	Kolozsvár	1891	3	3	.
Konez Armin (n.-solymosi)	Sz.-Udvarhely	1897	—	—	2
130 Konez Elek	Kolozsvár	1894	3	3	.
Kondor József	Csurgó	1884	2	2	.
Kónya Ferencz	Miskolcz	1884	2	2	.
Koós Ferencz dr.	Brassó	1897	—	—	3
Kovács János	Kolozsvár	1884	3	3	.
135 Kovács József	Nyitra	1895	2	2	2
Kozár Ferencz	Kolozsvár	1897	—	—	.
Kozma Ferencz	Kolozsvár	1897	—	—	.
Kölln Gyula Norbert	K.-Vásárh. (Kanta)	1889	2	2	.
Körösy Sándor	Fiume	1893	2	2	.
140 Kövér János	Nagy-Enyed	1894	2	.	.
Krenner Miklós	Kolozsvár	1894	3	3	.
Kroll Rudolf	Léva	1895	2	2	.
Kropf Lajos	London	1896	.	3	3
Kulcsár Endre	Debreczen	1887	2	2	.
145 Kuncz Elek	Kolozsvár	1896	—	3	.
(Lázár Gyula dr. v. t)	Budapest	1889	3	3	.
Lehmann Róbert dr.	Kolozsvár	1884	3	.	.
Lichtenegger József	Budapest	1884	2	2	.
Lukács Adolf dr.	Kolozsvár	1895	3	3	.
Major Károly	Zombor	1895	2	2	.
150 Mannsberg Sándor br.	Kolozsvár	1895	2	2	3
M.-Vásárhelyi ev. ref. coll.	M.-Vásárhely	1887	2	2	.
M.-Vásárhelyi Casino-egylet ...	M.-Vásárhely	1894	2	2	2
Martin Pál	Kolozsvár	1897	—	—	.
Melich János	Budapest	1894	2	2	.
155 Menyhárt Gáspár dr.	Kolozsvár	1897	—	—	.
Mészáros Lajos	Zenta	1888	2	2	.
Mika Sándor dr.	Budapest	1884	2	2	.
Miskolczi ev. ref. főgymn.	Miskolcz	1887	2	2	.
Mitrovics Gyula dr.	Sárospatlak	1896	—	2	.
160 Móczár József dr.	Kolozsvár	1897	—	—	.
Murajda F. József dr.	Gyöngyös	1894	3	2	.
Nagy Béla dr.	Abauj-Zsadány	1894	2	2	.
Nagy József	N.-Szeben	1884	2	2	.
N.-Ényedi Bethlen-főisk. ifjú- sága olvasó-egylete	Nagy-Enyed ..	1894	2	2	.
165 Nagy Károly	Nagy-Enyed ..	1895	2	2	.

Név	Lakhelye	Belépett	Fizetett		
			1895	1896	1897
			forint		
Nagyváradai áll. főreálisk.....	Nagyvárad....	1886	2	2	.
Naláczy Ödön.....	Deés.....	1897	—	—	.
Odescalchi Arthur hg.....	Székiczó.....	1895	2	2	.
Oraltsik József.....	Szeged.....	1896	—	2	3
170 Olti Mózes.....	M.-Vásárhely.....	1894	3	2	.
Óváry Kelemen dr.....	Kolozsvár.....	1884	3	3	.
Pálffy Márton.....	Kolozsvár.....	1895	3	2	.
Pannonh. főap. közp. főkönyvt.	Gy.-Szt.-Márton	1884	2	2	.
Papp György.....	Pozsony.....	1895	2	2	.
175 Cs. Papp József.....	Kolozsvár.....	1895	3	3	.
Pap Károly dr.....	Budapest.....	1892	3	2	3
Pecz Vilmos dr.....	Budapest.....	1892	3	2	.
Pethő Gyula dr.....	Budapest.....	1893	2	2	.
Pisztóry Mór dr.....	Kolozsvár.....	1895	3	3	.
180 Pokoly József dr.....	Kolozsvár.....	1897	—	—	.
Polgár József.....	Kolozsvár.....	1897	—	—	.
Polgáry Károly.....	S.-Szt.-András.....	1896	—	2	3
Pór Antal.....	Esztergom.....	1889	2	2	3
Precup Gábor.....	Balázsfalva.....	1896	—	2	.
185 Rác János.....	Balázsfalva.....	1894	3	2	.
Rác Gyula.....	Kolozsvár.....	1895	3	3	.
Rác Lajos.....	Sárospatak.....	1896	—	2	3
Radvánszky Béla br.....	Sajó-Kazán.....	1891	2	2	.
Rády József.....	S.-A.-Ujhely.....	1894	2	2	.
190 Ranezay József.....	Kolozsvár.....	1896	—	3	.
Ravasz Árpád.....	Sz.-Udvarhely.....	1896	—	2	.
Réger Ede.....	Vác.....	1895	2	2	.
Reiner Zsigmond.....	Budapest.....	1894	2	2	.
Révai Leó.....	Budapest.....	1894	2	2	2
175 Révész Ferencz.....	Pancsova.....	1889	2	2	.
Rózsashegyi gymn. könyvt.....	Rózsashegy.....	1890	2	2	.
Sárospataki főiskola.....	Sárospatak.....	1890	2	2	2
Scherer Lajos.....	Kolozsvár.....	1897	—	—	3
Schichmann Endre.....	Kolozsvár.....	1897	—	—	.
200 Schneller István dr.....	Kolozsvár.....	1896	—	3	.
Schöffler Leó.....	Sz.-Somlyó.....	1889	2	2	.
Sepródi János.....	Kolozsvár.....	1897	—	—	.
Serédi Lajos dr.....	Budapest.....	1894	2	2	.
Simon Gábor.....	Miskolc.....	1884	2	2	.
205 Simonffy Márton.....	Kolozsvár.....	1896	—	3	3
Sólyom Lajos.....	Kolozsvár.....	1896	—	2	2
Sümegei reáliskola.....	Sümege.....	1890	2	2	2
Szabadkai főgymn.....	Szabadka.....	1884	2	2	.
Szalay Gyula.....	Félegyháza.....	1890	2	2	.
210 Szatmári r. k. főgymn.....	Szathmár.....	1884	2	2	.
(Szádeczky Lajos dr. titkár).....	Kolozsvár.....	1892	3	3	3
Számek György dr.....	Kolozsvár.....	1893	3	3	.
Szászvárosi Kuun-Collegium.....	Szászváros.....	1895	2	2	2
Szécsy Ferencz.....	Nagy-Enyed.....	1896	—	2	.

Nev	Lakhelye	Belépett	Fizetett		
			1895	1896	1897
			forint		
(Széchy Károly dr. v. t.)	Kolozsvár	1885	3	3	3
Szegedi r. kath. főgymn.	Szeged	1895	2	2	.
215 Székely-Mikó collegium	S.-Szt.-György	1887	2	2	2
Sz.-Kereszturi unit. főgymn.	Sz.-Keresztur	1896	2	2	2
Sz.-Udvarh. ev. ref. coll. könyvt.	Sz.-Udvarhely	1834	—	.	3
Szekula Ákos	Kolozsvár	1897	.	2	.
Szentimrei István	Erzsébetváros	1889	2	2	.
220 Széplaki János dr.	Kolozsvár	1893	3	3	.
Szigethy Lajos dr.	Eperjes	1894	2	2	.
Szilágyi Gyula	Nagy-Enyed	1884	2	2	.
Szily Kálmán dr.	Budapest	1892	2	2	.
Szinger Kornél	Szeged	1897	—	—	.
225 Szlávik Mátyás dr.	Eperjes	1894	2	2	3
Szukup János	Kolozsvár	1897	—	.	.
Tagányi Károly dr.	Budapest	1894	2	2	.
Takács Sándor dr.	Budapest	1891	2	2	.
Tankó Béla	Kolozsvár	1897	—	—	.
230 Tauszik B. Hugó	M.-Vásárhely	1894	2	2	.
Téglás Gábor	Déva	1887	2	2	.
Telepy Károly	Budapest	1891	2	2	.
Temesvári főreálisk. könyvt.	Temesvár	1889	2	2	.
Thallóczy Lajos	Bécs	1895	2	2	3
235 Torma Miklós	Deés	1894	2	2	.
Tóthfalusi József	M.-Vásárhely	1894	2	2	.
Török Bertalan	Nagy-Enyed	1894	2	2	.
Török Imre dr.	Kolozsvár	1894	3	3	.
Vajda Emil dr.	Sz.-Udvarhely	1884	2	.	.
240 Váró Ferencz	Nagy-Enyed	1884	2	2	.
Vas István	H.-Szt.-Péter	1895	2	2	.
Vas Miklós	Budapest	1894	3	3	.
Velits Antal dr.	Budapest	1895	2	2	.
Veress Béla	S.-Szt.-György	1894	3	.	.
245 Veress Endre	Kolozsvár	1892	2	2	.
Veress Ignác	Budapest	1890	2	2	3
Versényi György dr.	Kolozsvár	1895	3	.	.
Voith Mihály dr.	Szamosújvár	1896	—	2	.
Wagner Antal	Kolozsvár	1897	—	—	.
250 Wertner Mór dr.	Muzsla	1890	2	2	3
Wilt György	Kolozsvár	1895	3	3	.
Zayzon Ferencz	Nagy-Enyed	1894	2	2	3
Zentai községi gym.	Zenta	1884	2	2	2
Zilahi ev. ref. főgym.	Zilah	1894	2	2	2
255 Zlinszky Aladár	Budapest	1891	2	2	.
Zombori áll. főgymn.	Zombor	184	2	2	.
Zoványi Jenő	Tisza-Földvár	1890	2	2	.
Zsigmond János	Léva	1895	2	2	.
Zsoldos Benő	Sárospatlak	1884	2	2	.

Összesen = 259. Mind összevéve = 322. (Tavaly 285.)

Megjegyzés. A ponttal jelölt rovatok a tagdíj fizeteléségét jelentik. A szabályok értelmében a tagdíj az év első negyedében fizetendő! Az 1897. 2 ftt kivétel nélkül 1 frrtal pótlan ló!